

EMLÉKEZÉS

APPONYI ALBERTRŐL

ÍRTA
DR HALMAY ELEMÉR

SZERZŐ KIADÁSA
1933

PALLAS R. T. nyomdája, Budapest, V., Honvéd-utca 10.
Felelős vezető: Tiringer Károly műszaki igazgató.

Mors Imperator, nee imperatoribus parcens,
sustulit coronam capitis nostri.

Igen: Elesett a mi fejünknek koronája.

Kidőlt a magyar nádasnak tavaszonkint ifjuló
lombozattal égnek törő *tölgye*, melynek ereje, szí-
vóssága, vitalitása: gyökerében, — mélyen a múlt-
ban ...

Nem korhadtan, hanem Isten különös kegyel-
méből örök ifjúságban dőlt ki a *tölgy* közülünk.

Imára kulcsolt kézzel siratja árván maradt
nemzete *Apponyi Albertet*.

Emlékezésemnek hármias a forrása: a meg-
boldogultnak írásai, megnyilatkozásai és levelei, a
magam írásai és sajtó szívemnek mélységes fáj-
dalma.

Fenomén és izolált jelenség Apponyi Albert
a magyar horizonton; fenomén, mert haláláig egyre
csak fejlődött, bontakozott és növekedett, — izo-
lált, mert szívével gondolkodott, — holott orgiákat
ült körülötte az önzés és a törpék zshivaja.

Kit, mi érdekel Apponyiban? A politikus, a
tudós, a bölcselelő, a művész, a jogász, a gazda,
avagy az embere Avagy minden együttvéve ? *Ap-
ponyi Albert gazdag és áldozatos életének minden
vonatkozása?*

Enciklopédiát írjak az enciklopédistáról? Ennek ideje még nem érkezett el, — de határt is szab ennek a magam gyarlósága.

Mást teszek; szívem hívom segítségül, s a „*sors bona*”-t, mely által megadatott nékem, a mester holtig hálás és alázatos tanítványának, az ő bölcs útmutatása, atyai barátsága.

Közel másfél évtizede írta nekem *Apponyi Albert* egy levelében: „...a legjobb sikert kívánom néked a politikai működésednek új terén, olyan sikert, amelyet publicisztikai hazafias munkád aratott, *ha ugyan szabad nékem, mint munkatársadnak erre hivatkoznom ...*”

Ezen levél lett az én ereklyém, az én talizmánom, — küzdelmeim üdítő forrása.

Apponyi Albernek az ő „*munkatársi*” voltára való hivatkozásából és a magam életét besugárzó meleg szeretetéből, különösképpen pedig irántam mindenkor tanúsított megértő és elnéző véghetlen jóságából vélek jogot meríthetni arra, hogy megkíséreljem az ő fenséges szép életének egyik-másik vonatkozásából a *tanulságokat* deriválni minden magyar testvérem részére, — *valamennyinknek példaadásul, okulásul, épülésül, Néked pedig, elhunyt, jóságos nagy Vezérem, alázatos és hódolatos emlékezésül.*

Mi terhelték, küzködők és roskadozók pedig, újult erővel kell, hogy járjuk azt a rögzös utat, melyet a magyar sors szabott elénk; járjuk egy jobb jövőnek reménységével és az Isteni gondviselésbe vetett hittel.

Sursum corda.

GYERMEKKOR - IFJÚSÁG.

„Gyermekkorom a lehető legboldogabb volt Atyám és anyám a legbensőbb kölcsönös szeretetben éltek; soha árnyék nem esett annak a családi életnek tökéletes összhangjára, amelyben Isten kegyelméből felnőttem. Erős egyéniség volt mind a két szülő. Atyám nagy tehetsége, szilárd és kristálytisza jelleme mellett jószívű és szeretetreméltó volt, amennyire ember az lehet. Akik vele csak felületesen érintkeztek, ridegnek találták, de családi és benső baráti körben ennek nyoma sem volt. Élénk humor-érzéke volt, szerette az ártatlan tréfát — ártatlant mondok, mert sohasem hallottam tőle olyant, amivel felebarátjának árthatott volna. Emberismerete talán nem volt biztos és így szívjósága gyakran félrevezette mások megítélésében, aminek mind a politikában, mind magánérdekei terén kárát vallotta. Mi, gyermekei rajongással szerettük őt: a viszony köztünk benső volt, de az apai tekintélyen soha csorba nem esett. Ifjúkoromban valósággal csalhatatlannak tekintettem atyámat, az ő ítélete volt számomra az igazság mértéke. Mit szóljak édesanyámról! Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges gondolat nem homályosította el lelkének tiszta tükrét, soha mással nem volt elfoglalva, mint férje és gyermekei iránti kötelességeivel és minél több jótétemény elárasztásával egész környezetére. Szóval olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó, magától értetődő, természet-

szerű dolognak tekintetett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nem is érintet. De ne gondolja senki, hogy ebben a milióban valami rideg, örömtelen aszkétizmus uralkodott; korántsem. Szüleink, bár nevelésünkben a kellő szigort érvényesíteni tudták, elvül vallották, hogy a gyermekkorának boldognak kell lenni, olyannak, amelynek emléke a későbbi komoly éveket napsugárral aranyozza meg, és ezért mindent elkövettek, hogy annak ártatlan örömeiben részünk legyen. Ha magam elé idézem ezen első éveim emlékezetét, úgy találok, hogy alig tudom még egy példáját a családi nevelésnek, amely oly szerencsés egyensúlyban tudta tartani a tekintélyt a szeretettel, a komolyságot a vidámsággal. Áldott legyen ezért édes szüleim emléke.”

Íme *dr. Apponyi Albert* saját szavai „Emlékírataim” c. művének élén, minekutána az előszóban jelzi, hogy sem életrajzot, sem vallomásokat nem kíván írni,... csak „a jellemképzés tekintetében legjelentősebb egyéni és családi mozzanatokot óhajtja ecsetelni.”

És ecsetel a *maga* módja szerint, — azzal a gesztustalansággal, mely nagyságának egyik sajátossága, a szívember igénytelenségével, vallásos alázattal, világnézetének derűs optimizmusával, lelkiületének nem szűnő idealizmusával, kedves humorával, mely sohasem fajul szarkazmussá, megértve mindent, — mindent megbocsátva.

Pedig a *gyermek-Apponyi* még mérgeskedni is tudott:

„De társaim összessége (kalksburgi iskolatársait érte), a körükben élés nagy és üdvös, lehet mondani: átalakító hatással volt reám, amennyiben kigyógyított kora ifjúságom legfélelmebben megnyilvánuló hibájából: a túlérzékenységből és abból eredő rettentés indulatosságából. Akik csak későbbi időkben ismer-

tek, nem is sejthették, hogy olyan mérges fiú voltam, akitől az indulat pillanataiban minden kitelt. Nos, pajtásaim ezen gyengeségemet hamar felismerték és sportot csináltak abból, hogy ingereljenek. Vagy két éven át nagyon sokat szenvedtem ezen a réven, míg-ra nem jöttem, hogy az egésznek véget vehetek, ha egyszerűen fel nem ülök az ingerkedésnek és dühöngés helyett nevetek rajta. Ezen a módon oly gyökeresen kigyógyultam ebből a hibából, hogy az soha többé erőt nem vett rajtam; valóban nem emlékszem, hogy érett férfikoromban valaha az indulat azokon a határokon túlrágadott volna, amelyet neki belátásom megszabott.” Pedig lelki eruptiókra ugyan elég alkalom kínálkozott a „*Great old man*” politikai pályafutásán, különösképp a koalíciót megelőző tomboló parlamenti viharok közepette, kezdve attól az időtől, hogy emlékezetes „*impedimentum publicae honestatis-a*” süvített végig a parlament üléstermén, azokig a „kidobatási” jelene-tekig, melyektől a higgadt *Andrássy Gyula* sem maradt megkímélve; csak éppen *Apponyi Albert* imponáló sudár alakjához nem merészkedett rendőrkéz.

Kalksburg!... Hányszor nem hányták Kalksburgot Apponyi szemére, hosszú politikai pályafutásának különösen első évtizedeiben. Kalksburgba 11. életében került 1857 tavaszán, a második gimnáziumi osztályba és ott maradt 1863-ig, az érettségi vizsgáig.

„Kalksburgi éveimről csak a legmélyebb hálaérzettel szólhatok és jól esik nekem, hogy személyes benyomások alapján, vissza nem utasítható tanúbizony-ságot tehetek a sokat rágalmazott szerzet mellett. Hat esztendőt töltöttem a jezsuiták fedele alatt és csak jót láttam, csak jóban részesültem.”

Itteni benyomásairól többféle vonatkozásban is számol be Apponyi érdekesnél érdekesebb megvilágításban; csak néhányat, a főbbeket:

„Vallásos hit volt természetesen a nevelés alapja; de vallási gyakorlatok túltengéséről nem lehetett beszélni. Hangos vidámság uralkodott a házban; annak, amit az előítélet „jezsuitizmusnak” szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást vallásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősítve a szülői ház benyomásait és tanítását — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katolikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kétely nem férközött, pedig tűrhetően ismerem a hitellenes tudomány egész fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásának a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott útjában a modern társadalom mentalitása, a többvallású nemzet erkölcsi létfeltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőképp bebizonyította.”

Ide kívánczok, mint ösmert erős katolicizmusának egyik megnyilatkozása, Apponyi véleménye felekezetének papságáról:

„Élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnkint képviselik és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról, az egyházzal, úgy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal vissza az emberek? Sajtószabadság, népképviselő, köztársaság, stb., mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az em-

berekét nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák — előbb az avignoniak egész sorozata — sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte.”

A latint Apponyi már mint kezdő gimnazista úgy bírta, mint magyar anyanyelvét.

„Az utolsó gimnáziumi években — írja — görög tudásom majdnem elérte a latint: Demosthenest nehézség nélkül, kevés szótári használattal, olvastam. De nem ebben nyilvánult meg az a befolyás, amelyet rendkívüli tanárom (Spinell József) későbbi fejlődésemre gyakorolt, hanem abban a módszerben, amely szerint az élőszóval való fordítási gyakorlatokat végeztette. Azt követelte ugyanis, hogy a készülék nélkül élénkbe tett latin vagy görög szöveget ne csak valahogyan döcögve, hanem kerekded mondatokban adjuk vissza. Hogy az ilyen gyakorlatoknak, melyek jelentősége abban áll, hogy az adott gondolat számára rögtön meg kell találni a kifejezést, éveken át való folytatása mennyire megoldja a nyelvet, azt alig szükséges fejtegetni. Azt a kifejezési könnyűséget, amellyel szónoki pályámon, még pedig bármely általam ismert nyelven, rendelkeztem és amely rögtönzéseknél sem hagyott cserben soha, egyenesen ennek tulajdonítom.

Különben valami szónoki készségem már ifjúkoromban is volt. Kalksburgban egyenesen én voltam a házi deklamátor. Az évzáró és egyéb ünnepélyeken a hivatalos díszbeszéd elmondásával rendszerint engem bíztak meg, ami engem egyébként, mint osztályom első eminensét, amúgy is megilletett; a beszédet magam készítettem — elöljáróm jóváhagyásának fenntartásával. Egy ilyen alkalommal az akkori tartományi főnök, P. Patiss, kiváló hitszónok, volt segítségemre. Az intézet gyönyörű parkjában sétálgatva beszéltek meg az előadandó themát és beszélgetésünk

kiterjedt a szónoklat művészetére egyáltalán, de különösen Cicero és Demosthenes összehasonlítására. Az előbbinek négytagú körmondataiért és hatásos peroratióiért rajongtam; az utóbbit száraznak találtam, nem is tudtam megérteni, hogy miért is tekintik olyan nagy szónoknak. A tartományi főnök nagy tudással világította meg a kérdést és ezekkel végezte előadását: „Fiatal barátom, ha ön szónoki pályára készül, ne Cicerót vegye mintául, hanem Demosthenest, mert a mi korunk hallgatósága nem veszi be a Ciceró-féle virágos és kissé mesterkéltséggel íkes szöveget, hanem csak a demosthenesi egyszerű logikával és világos okfejtéssel közelíthető meg.” Ez a kis epizód, mely mai napig is él emlékemben, döntő befolyással volt szónoki egyéniségem fejlődésére. Attól kezdve kevés gondot fordítottam a szövirágokra és hatásos részletekre, hanem annál többet az eszmeláncolat átlátszó elrendezésére és az érveknek bizonyos fokozatosságával való csoportosítására. Ha voltak szónoki sikereim, azokat csak ennek köszönhetem, mert beszédeim megkapó részletekben és stílvirágokban ugyancsak szegények. Beszédet előre nagyon kivételesen írtam le szórói-szóra; csak a vázlatot állítottam össze, sokszor nagy gonddal; második természetemmé vált organikus egységként alkotni meg a beszédet; még rögtönzésnél is, ha csak néhány perc állott e célból rendelkezésemre, előre megcsináltam fejemben a tervrajzot.”

Itt Apponyi ifjúkori reminiszcenciák révén szinté öntudatlanul, akaratán kívül, önkritikusa és analizálója későbbi szónoki remekeinek.

Páratlan derűs kedélyét és lelki frissességét, zenei rajongásával hozza kapcsolatba művészelke:

„Hálásan kell megemlékezniem kalksburgi zongoratanáromról, Frey Józsefről, aki, ha nem is nagy virtuóz, de alapos és művészetért lelkesedő zenész volt. Ő vezetett be a klasszikus zene ismeretébe és szeretetébe, az ő előadásai figyelmeztettek az akkor még erős

ellentállással küzdő Wagner Richárdra, akinek ő rajongó bámulója volt; szóval neki köszönhetem zenei értésemet és azt a sok boldogságot, amelyet a zene révén élveztem. Elég arra, hogy őt jótevőim közé számítsam, mert lelki életembe egy szép alkotórészt ő vitt bele.”

Magyar érzése nem tompul az *osztrák* Kalksburgban:

„A korai felkelés ellen akkor táplált ellenszenvem dacára, egy nyári félév nagyobb részén át a megállapított időnél egy órával korábban keltem föl, hogy több időm legyen a magyar irodalom tanulmányozására. Rajongtam nagy költőinkért; iparkodtam hírnevünket irodalmat művelő német társaim közt terjeszteni; evégből verses fordításokat készítettem számukra: német jambusokra lefordítottam Vörösmarty „Áldozat”-ának három utolsó felvonását, melynek szép nyelve elragadott és nagy sikert értem el vele. A nemzeti gondolat lüktetése tehát nem gyengült el lelkemben és minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.”

Főiskolai éveit sem az első két bécsi (1864-1866.), sem az utóbbi két budapesti (1866-1868.), saját kijelentése szerint, mélyebb hatással jelleme képződésére nem voltak. Bécsnek magas zenei kultúrája, a drámai műzsa terén a Burg érdeklik, egyébként valóságos „anachoréta” életet él. Budapesten bizonyos mértékig részt vesz az egyetemi életben, 1868-ban bírói vizsgát tesz. „Autodidakta” életre vágyik s ismereteit szaporítása végett külföldre: Franciaországba és Olaszországba készül; maga említi „Emlékirataidban, hogy Angliába politikai pályára készülő ifjú létére csudálatosképpen különféle gátló okoknál fogva nem jutott, mert híjján volt a

szerinte az angol viszonyok tanulmányozására szükségelt időnek, noha, teszi hozzá: „a német után angol nyelven olvastam a legtöbbet az összes idegen irodalmak közt.”

Parlamenti pályára készült. Nagyon ambiciózus voltam, — írja — az első sorokba kíváncsoztam, de magától értetődőnek vettem, hogy csak tisztességes úton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve. Hogy az ambíció kedvéért meggyőződéseket lehessen megtagadni, azt nem is értettem, még kevésbé számítottam a lehetőségek közé. Idealista voltam az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frissességgel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.”

Első politikai szereplésének történetét Apponyi a maga kedves és derűs humorával következőkben írja meg:

„Egy dalmát küldöttség fogadására Deák Ferencnél gyűltek össze a magyar közélet notabilitásai, pártkülönbség nélkül, köztük atyám is. Mikor azonban az ügy előadására került a sor, kisült, hogy a küldöttség tagjai csak olaszul beszélnek, a jelenlevő magyar urak közül pedig egy sem bírta ezt a nyelvet. Ekkor atyám megemlítette, hogy neki van egy húsz éves fia, aki tud olaszul és szerinte — elég nyílt fejű, hogy a tárgyalásoknál tolmácsul szolgáljon. Talán jobbnak hiányában, ő is megfelelhét. A javaslat örömmel elfogadtatván, elküldtek értem, szerencsére mindjárt meg is találtak és, aki valaha ambíciótól duzzadó húsz éves ifjú volt, csak az képzelheti el, mekkora önérzettel élveztem ezt az első politikai szereplésemet és mennyire fontosnak tartottam magamat. Nem is volt kis dolog, hogy Magyarország első emberei rámszorultak egy fontos tárgyalásnál, általam jutottak ki a zsákutcából.”

A húszéves ifjú politikai mentalitásának fejlődésére *édesatyja*, Apponyi György mellett nagy befolyással vannak Deák Ferenc, Andrássy Gyula gróf,

kiváltképpen pedig *Eötvös József báró*, kinek vendég-szerető svábhegyi nyaralójában gyakorta megfordul. Odavonzza őt az ottani hölgyfiataltság, ám politikailag is számlájára jut. Elragadtatással emlékezik meg *Eötvös József* szeretetreméltóságáról, póznélküli közvetlenségéről. „Emlékszem, hogy egyszer a munkás-kérdést tárgyalta velem; én a munkás helyzetének szármalmas inferioritását fejtegettem a tőkebirtokossal szemben, ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.”

Parisban napos vendég *Montalembert* grófnál, a liberális katolikusok híres vezérének, ki atyai barátságára méltatja a 23 éves ifjút. Kómában 1870 tavaszán hat hetet tölt, itt *Manning* érsekkel, *Ketteler* és *Dupanloup* püspökökkel kerül érintkezésbe. A római tartózkodást egy évvel megelőzőleg résztvesz a Szezeicsatorna megnyitásán, a francia Génusz ünnepén. Ugyanekkor behatóan foglalkozik nemzetgazdasági tanulmányokkal. Jó hasznát látja a magyar *Kautz Gyula* tankönyvének, főleg forrásmunkaként. *Roscher* befolyása alá kerül, utóbb *Schaeffle* érdekli különösképpen, majd *Liszt* Frigyes tanulmányozásába fog.

Apponyinak már legzsengőbb ifjúsága önképzés minden lelki és értelmi vonatkozásban; korai önfegyelmezettsége szinte ösztönös önkritikára serkenti, senki nála komolyabban nem él a görög bölcs intelmével: „ismerd meg tenmagadat”; teszi ezt az élet minden vonatkozásában, de legkiváltképp politikai téren. Egy későbbi, amint ő elegikusan jegyzi meg, „elkészt” retrospectiv elmékedése, mely úgy ifjúságának emlékeivel, mint fejlődésének éveivel s későbbi küzdelmeivel kapcsolatos, mindig becsületes lelke mélyéből fakadó *vallomás*, mely ércbe kívánczik:

„Ha életemet újból kezdhethném, mindenesetre a tudománynak, akármilyen tudománynak, szentelném magamat. A tudományos működés óriási fölénye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, amint azt felismeri. Ezért folyton teljes harmóniában van önmagával. Ellenben minden olyan tevékenységi körben, amelynél mások közreműködését nem nélkülözhetjük, tehát legfőképp a politikában „az igazságon kívül még számolnunk kell a „mások” — legyenek azok uralkodók, tömegek vagy pártok — előítéleteivel, gyengeségeivel, szenvedélyeivel; ezeknek szükségképp bizonyos fokú engedményeket kell tennünk, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladunk a kitűzött — felteszem — jó és igazságos cél felé és az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatjuk. A becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok; állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban — épp az ügy érdekében kell. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely tudvalevőleg az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor azután mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemli még meg az „arany” nevet, épp úgy: hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképesé tett igazság*? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentesít.”

A „mások” felelőtlensége az élet, — a nagyok végzete; Apponyi látszólagos politikai „sikertelenségeinek” itt a kulcsa; a *bölcszet* ne bántsa ez soha: Apponyi Albert ifjúságát jól hasznosította; tudott lelkesedni, tudott elmélyedni; *mindig a magosak felé haladva növelte lánggá magában azt, ami benne: isteni szikra.*

1875-1904-1910.

Ezen három évszám a Deák-párt és balközép fúzióját: a szabadelvű-párt megalakulását jelzi, egészen odáig, hogy Apponyi Albert azzal a kijelentéssel indokolja a függetlenségi pártba való belépését, hogy a nemzet jogait és alkotmányát a 67-es kiegyezés már nem biztosítja, — végül a koalíciós uralmat követőleg a munkapárt megalakítását, Tisza Istvánnak újlagos utolsó kormányzatát.

Megkísérlem annak a 35 esztendő politikai háttérnek igen nagy vonásokban való megfestését, melynek hatása és befolyásával lett a „fiatal tehetség”-ből a „great old man”, gróf Apponyi Albertból, — *Apponyi*.

*

Haladó országban a változás állandó. A nagy kérdés nem is az, vajjon mikép álljunk ellent a változásnak, amely amúgy sem kerülhető ki, hanem az, hogy vajjon e változás a tételes jog alapján, annak szellemében és loyális fejlesztésével eszközöltessék-e, vagy elvont elvek és általános tanok értelmében vitessék-e keresztül. Eredményes nemzeti politika az előbbeni csapáson jár, doktrínákkal nem él reális politikus. A törvényalkotásban nyilvánuló jogfejlődés szabályozza és biztosítja az állami gépezetnek rendjét, sohasem közjogi teóriák és filozófiai rendszerek. Ezen nézőszögből tekintve és vizsgálva a harmincöt esztendő korszakot, fájdalom, arra a konklúzióra jutunk, hogy küzdöttünk,

de a bekövetkezendő súlyos időkre nem készültünk fel, nem alapoztunk...

A Deák-párt a még ifjú 67-es alapot kényszerülvéen megvédeni, a nemzet b elviszonyainak gyökeres és üdvös átalakítását nem eszközölhette.

Az ezen pártból alakult kormányok csak örökös kompromisszumok árán tarthatták fenn magukat; gyámoltalan és lehetetlen volt nemzeti, zavaros volt köz-igazgatási politikájuk; az ország anyagi érdekei és szükségletei iránt érzékkel nem bírván, a hibás pénzügyi és vasútépítési politika, az államadóságok lavinaszerű szaporodása, az állandóság jelét mutató óriási deficit s végül a hanyatló pártélet nyomában fakadó demoralizáció, valósággal kritikussá tették az ország helyzetét.

Deák Ferenc súlyosbodó betegsége s azon körülmény, hogy a párt alkalmas parlamenti vezérekkel nem bírt, siettette annak oszlási processzusát.

Sennyey konzervatív csoportja, a Ghyczy-féle közép-párt s a szélsőbal, akkoriban: „ama vagy tizenkét sereg nélküli vezérszónok” frakciója mellett, a parlament egyedül életerős, de még nem kormányképes pártja a balközép lón.

De midőn Tisza Kálmán feladta közjogi álláspontját s nem óhajtott többé „alkalmas időben Ő Felségének javaslatokat tehetni a közjogi kiegyezés módosítására”, — meglett a kormányképeség s Tisza Kálmán lett a helyzet ura s a jövő embere.

A közjogi felfogásban mutatkozó nézeteltérés mint főakadály, illetéknép el lévén hártva, a fúzióknak kardínális előfeltétele már csupán a Deák-pártnak, mint olyannak végleges megszűnte és a szabadelvű pártnak megalakítása lett.

Ezen akadály is elhárult azonban, Deák Ferencnek soha hiúságot nem ismert, mindig bölcs hazafisága folytán.

Mert midőn Wenckheim Béla Andrassy Gyulának a Deák-párt végleges megszűntét, mint a viszonyok indokolta politikai szükségességét fejtegette s Wenckheim Andrassy felszólítására: „Jól van tehát, eredj — így mondta tréfásan Andrassy — az öreg Deákhoz, ki most betegségénél fogva türelmetlenebb, mint valaha, de tartsd nyitva az ajtót, mert dacára betegségének, az öreg úr felugorhatik az ágyból s téged kilökhet ezen ajánlatoddal együtt szobájából”, — tényleg elment Deák Ferenchez s a haza bölcsétől, annak legkisebb tétovázása nélkül a következő választ kapta: „A Deák-párt midőn az 1867-iki kiegyezést létrehozta, sajátképen befejezte misszióját; én csak addig voltam a párt valóságos vezére. Midőn egy parlamentáris kormány keletkezik, akkor annak vezére nem lehet más, mint a miniszterelnök, az én vezérségem inkább csak tiszteletbeli, inkább csak névleges és így a pártnak nevről lett elnevezése és ezen névnek a mai napig fenntartása inkább előzékenységnek tekinthető; de ha másként lenne is, *a hazának és a szabadelvű-párt megteremtésének szívesen hoznám meg bármikor az áldozatot*”.

A fúzió meglelt, a szabadelvű-párt megalakult, a Wenckheim-kormány, Tisza belügyminisztersége mellett, 1875 március 3-án a képviselőházban bemutatkozott és Tisza Kálmán még ugyanaz év október 21-én Magyarország miniszterelnöke lett.

Íme dióhéjban a három évtizeden keresztül szuverénül uralkodott szabadelvű-párt alakulásának előzményei.

A szabadelvűség politikai téren a jogoknak a legszélesebb néprétegekre való kiterjesztésére, — szociális téren a társadalom egységesítésére kell, hogy vezessen.

A megszűnt rendiséghez képest eléggé szabadelvű alkotmányjogi fejlődést nem támogatta a társadalom egysége. Az tagolt maradt osztályok, felekezetek és nemzetiségek szerint egyaránt. A modern közjogi alapon épült állammal szemben áll a társadalom avitikus

arisztokráciája. A társadalmi egységesítés terén nemcsak hogy nem történt semmi, hanem napjainkra is kihatólag állották útját, a modern állam gerincét alkotó dolgos középosztály kialakulásának és fejlődésének. Ezen társadalom mindent a kormánytól várt s amíg célt nem ért, természetesen minden erőszakosságra volt kész és hajlandó a kormány érdekében.

A politikai liberalizmusnak is alig őrzi emlékét törvénykönyvünk. Még az államnak az egyháztól való emancipálása — a szabadelvű korszaknak legnagyobb konkrét alkotása — sem volt tervszerűleg előkészített akció folyamánya, hanem következése volt a Csáky gróf elkeresztelési rendelete folytán accidentaliter előállott helyzetnek. *A liberalizmus nálunk hat alomfenntartó jelszóvá fajult, de nem lett a kormányzat egységes alapeszméjévé,* s nem volt sohasem oly irányzatnak tekinthető, melynek alkotásokban és intézményekben fedezhetnők fel hatását.

Tisza Kálmán hatalmának fenntartása *egy* osztálynak, a nemzetet egykoron alkotott és fenntartott gentrynek konzerválását tűzte magának célul.

Bánffy báró kormányzásának alaptónusa: a feltétlen és alkut nem ismerő sovinizmus volt; rendszerének ösmert erőszakossága mellett, jobban mondvá ellenére, annak köszönte népszerűségét.

Hovatovább azonban a szabadelvű rendszer minden különleges jellegből kivetkőzött s Széll Kálmán már csak máról-holnapra való életet élt: kormányzata, mely a „jog, törvény és igazság” jelében indult, minden alapeszmét nélkülöz, a közélet regenerálását nem eredményezte.

Az akkor még két balkezes Khuen gróftól követő Tisza Istvánnak „erős keze” pedig végkép kioltotta a különben még Széll Kálmán idején egységében megrepesztett, megvénhedt s többé nem galvanizálható szabadelvű pártnak életét.

Hosszú életének legfőbb magyarázata különben az, hogy mesterileg értett a többi pártok politikai elveinek kisajátításához. Mihelyt egyik-másik kérdés szükségessé lett a politikai köztudatban, a szabadelvű párt mindig meg tudta gátolni azt, hogy ez egyik-másik pártnak váljék kormányzati programmjává, szimplán — recipiálta. Kezdve a közigazgatás államosításán (lex Szápáryana) s folytatta az egyházpolitikai törvényen (Irányi Dániel) — egészen a katonai követelésekig, melyeket a kilences commissio, köznyelven „kigondolóbizottság” révén tett magáévá — mindig a más árúját kínálta a maga vignettájával. Amit Disraeli mondott egyik Peel elleni beszédében, mutatis mutandis bízást mondható el a szabadelvűpártokról: „Ha megvizsgálom ezen miniszter egész pályáját, mely az ország történetében már annyi helyet megtöltött, azt találom, hogy az igen tisztelt úr üzletet folytatott mások eszméivel. Egész élete egy nagy elkobzási paragrafus volt. Mások eszének zsbárusa ő. Keressék fel önök Beatson mutatókönyvét Hódító Vilmos idejétől fogva, nincs egy államférfi sem, ki a politikai lopást oly nagy mérvben követte volna el.”

A politikai pártok hivatása az állam és jogrend körén belül a nemzeti életben megnyilvánuló politikai áramlatoknak, intézmények útjain való érvényre juttatása. Azon párt van arra természetszerűleg hivatva, mely az áramlatokat előidézte és általánosította, — politikai pártoknak elvek érvényesítése lévén a feladata, nem pedig csupán azok termelése.

Ezen kisajátítási rendszer nem csak a politikai morál szempontjából volt túrhetetlen, hanem gyakorlatban a közszellem hanyatlására s a többi pártoknak is demoralizációjára vezetett; gátja és akadálya lett minden újabb párt alakulásának és fejlődésének.

A szabadelvű rendszer hovatovább a parlamenti formákba öltözött abszolutizmusnak lett melegágya; szinte köztudattá lett, hogy a nemzetet illető jogokért

megnyilvánuló vágyak nem a bennök rejlő virtuális erő és igazság folytán érvényesülnek, hanem aszerint, amint a szabadelvű-párt azokat mindig Bécsre való különös tekintettel, programjába felvehetőknak ítélte-e vagy sem.

Teljesen lehetetlen parlamenti, jóformán ellenzék híjján való helyzet állt elő, hogy Apponyi Albert bevonult a szabadelvű pártba, hogy Kossuth Ferenc önmaga hirdette pártjának kormányképtelenségét, a néppárt pedig kalózkodott, — kacérkodott, — határozott politikai programot nem vallott.

Széll Kálmán közben kipkedett-kapkodott, hol barátait, hol ellenfeleit szerelte le több-kevesebb sikerrel.

Széll Kálmán végül katonai kérdésben bukott meg. Obstrukció buktatta meg; a 6-ik obstrukció a magyar parlamentarizmus életében. Bukásával megroppant a szabadelvűpárt is, melyet ha formailag még nem is engedtek kimúlni, lényegileg megszűnt vezető tényező lenni; belsőleg is egyenetlen lévén, a kívülről jövő támadásokat már nem állhatta.

Az obstrukcióban fogantatott és azonképen kivégzett Széll kormányt követőleg fojtó lett a légkör a magyar politikában. Viharfelhők ülték meg a nemzeti láthatárt; a pártok válságát a parlament válsága, azt hova-tovább az alkotmány válsága követte.

Minden veszedelemnek csirája pedig abban a körülményben keresendő, hogy a nemzeti-párt utóbbi megszűntével s hogy Bánffy Dezső pártjának annak helyét betöltenie s szerepét vállalnia nem sikerült, — a parlamentben nem volt s nem is alakult ki oly politikai párt, mely egyrészt a szabadelvűek 67-es ortodoxiájával, másrészt a 48-asok közjogi radikalizmusával szemben, a meglévő közjogi bázis legális fejlesztésének programjával — tehát a felfelé való .kormányképességnek attribútumaival is — vállalkozott volna akkoriiban a kormányzásra s lépett volna ilykép a szabadelvű-párt örökébe,

Bánffy Dezső báró, még 1903-ban, mint a király főudvarmestere ellenzéki zászlót bont Kolozsvárt. Utóbbi lemond magas közjogi méltóságáról s kemény pontozatokba foglalt kész programmal *egymagában* vonul nehéz választási küzdelem után a parlamentbe, ahová az *egységes magyar nemzeti állam önállósága* s annak minden attribútuma a királlyal egyetértve *67-es alapon* valósítandó meg, — *önálló gazdasági berendezkedés, — általános, egyenlő községenkinti titkos választójog.* Mikor 1904 őszén *Tisza István* fölveti a házszabályrevízió kérdését és konkrét javaslatot tesz egy 21 tagú minden pártból alakítandó parlamenti bizottság kiküldése iránt, tervét *Bánffy* már csírájában buktatja el. Itt keresendő a genezise a famózus november 18-iki *Perczel-féle* elnöki kendőlobogtatásnak, itt a december 13-iki parlamenti rombolásnak, mely azt szükségkép követte, — itt keresendő a pártok koalálásának genezise, oly célzattal, hogy „a szövetkezett ellenzék mint olyan, átmenőleges, jelleggel bír. Mihelyt a jogon ejtett sérelem meglett torolva, mihelyt a jogrend helyreállt, felbomlik a maga elemeire s a tudatosan s időlegesen eltávolított válaszfalak visszahelyezéséről kötelessége lesz gondoskodni a különböző elvi alapokon és különböző programmal működő pártoknak.”

Ám nem így történt, *Tisza István* kormányzata és a szabadelvű-párt 1905-ben az általános téli választásokon megbukván, a pártok együtt maradtak s meglett a *Wekerle Sándor* „nemzeti kormánya”, a fél sikerek s egész kudarcok kormánya, mely után súlyos hagyatékként maradt a populus politicus-ra az általános választójog megoldatlan, de akkor már sürgős megoldásra váró kérdése, közelebbről az 1910-ben alakult munkapártra, a *Khuen* és *Lukács* kormányokon keresztül pedig akár a végzete, — ismét csak: *Tisza Istvánra.*

Ez a harmincötesztendő korszak, elsősorban a közjogi harcok korszaka, — a végén már a szociális kérdés kopogtat a küszöbön, főleg az általános választójog kérdésében konkretizálódva.

A nemzet energiáit egyrészt a 48 és 67 harca, másrészt a nemzet és királya közti állandóan lappangó ellentét kötik le, sorvasztják, — emésztik. A 67-esek ortodoxiája s a 48-asok radikalizmusa között szükségképen csődöt mond a gyakorlatban a 67-es kiegyezés, a legális bázis fejlesztésének elmélete; de csődöt mond a dynasztia ellenállása folytán is, mely alkotmányjogi fejlődést nem ismer. Az erők egyenlőtlenségét tekintve valamelyes mindkét felet kielégítő *eredő irányában* a nemzet és királya közti viszonyt kiegyensúlyozni nem sikerült.

Erős meggyőződés és opportunizmus nem férnek meg egymással, — az elvekhez való ragaszkodás nem kvalifikál a hatalomra, — az évek peregnak, — a türelem pedig nem a barátok, a párhívek, a „mások” érénye. A hatalommal *élni csupán*, — az versírás, *visszaélni azzal* — kormányzati tudomány.

A Sennyey pártiságtól a koalíciós miniszterségig Apponyi Albert négy-féle minőségben szolgálja a közt: — mint közlegény, mint pártvezér, mint házelnök, mint miniszter. Lassan, csak igen lassan dereng benne a tudata annak, hogy a politikai érvényesülésnek nem tudás, jószándék és lelkesedés a kellékei, még csak nem is a becsületes közepszerűség, hanem Pulszky Ferenc aperçue je szerint: „a közepszerű becsületesség”. Mély vallásosságáért „klerikális”-sá avatják, — királyhűségéért „aulikus”-sá, — csudás alkalmazkodó képességéért „chameleon”-nak mondják, — finomult sima dialektikájáért „jezsuita”-nak, — a nemzeti követelések szorgalmazásáért „demagog”-gá lesz, azért, hogy fontolva cselekszik és mérlegelve határoz: „tépelődő Hamlet”. A magyar politikai szótárt nincs kiért annyit

forgatták, mint érte, — nála több „epitheton”-ban nem volt része magyar politikusnak...

Lehr — und Wanderjahre a magyar politikai glóbuszon, — hosszú esztendők, rögzös utak, — de ami vas volt Apponyiban az tapasztalás révén acéllá kovácsolódott benne, az érzékenység, bántódottság, sokszor keserűség, — kiegyenlítődöttsége, lelki harmóniává, leszűrt bölcseséggé.

HÁBORÚ - ÖSSZEOMLÁS. 1914-1918.

Ferenc Ferdinánd trónörökös azon kivételes emberek sorából való volt, kiket nagy imperatoroknak avagy tragikus hősöknek szánt a végzet, kik ormot érnek avagy elbuknak. Ferenc Ferdinánd élt, de nem élte meg életét, „sphinx” voltából való *kifejtését* ország-világ reménykedése s még inkább *aggódása* leste-várta. A népszerűséget soha nem kereste, szinte tudatosan kerülte, az elérni szándékolt célhoz szabta eszközeit, nem az őt környékező tényezők váltakozó hangulatához. Egyénisége ki nem forrhatott, — *nem az életével* lett a történelemé, *hanem a halálával*, a sarajevói golyó rajta keresztül a monarchiába csapott szikra lett Európa puszkaporos hordójában: *halála siettette, de nem okozta* a világnak sarkaiból való ki-fordulását.

Megindult a világtörténet, — a parlamentben Apponyi ajkáról az emlékezetes „Végre” hangzik el, visszhangja milliók lelki megkönnyebbülésének; mert *akkor* az volt a „Végre”, nem pedig uszítás, aminek oly szorgosan hirdették *utólag*, az összeomlás beállta után megsokasodott „pacifista” hazafiak.

Apponyi oktat, buzdít, — lelkesít.

A háború második esztendejében, 1915 május havában, az akkor hatesztendő politikai folyóiratom, a „Kelet Népe” már Berlinben jelenik meg német nyelv-

ven; *németül* főleg azért, hogy a németekkel közös világpolitikai és gazdasági céljaink érdekében a kölcsönös megértést előmozdítsuk, hogy a bajtársi rokonszenvet ápoljuk, hogy hangot adjunk *odakint* a különleges magyar vélekedésnek és óhajoknak.

Ekkor kerülök Apponyi Alberttel sűrűbb és meg-
hittebb érintkezésbe: innen datálódik a mesternek ve-
lem szemben oly jóságos elismeréssel hangoztatott
„munkatársi” volta.

Amily klasszikus tömörséggel, oly művészi színe-
zéssel jelöli meg mindjárt első cikkében *külföldi ma-
gyar munkásságunk célját* a német olvasó előtt:

„Auf den Schlachtfeldern gemeinsamen Ringens
hat man den militärischen Wert unseres Volkes er-
kannt; es handelt sich diese Erkenntnis nach der po-
litisch-staatsrechtlichen Seite hin zu ergänzen und die
klare Erkenntnis des unlösbaren Zusammenhanges zu
vermitteln, welcher zwischen der militärischen Lei-
stungsfähigkeit und den politischen Idealen der un-
garischen Nation besteht. *Die Wucht der ungarischen
Faust ist bedingt durch die Energie der ungarischen
Volksseele.* Was immer diese innere Energie bedroht,
bedroht auch die militärische Tüchtigkeit der Nation
und damit den Allianzwert der österreichisch-ungari-
schen Monarchie. Denn darüber, was Ungarn für die
Monarchie bedeutet, dürfte heute auch dem Blindesten
der Blinden ein Licht aufgegangen sein. Damit hat
aber die Erstarkung Ungarns aufgehört, ein speziell
ungarisches Problem zu sein; damit ist sie erkannt
als ein eminentes Interesse, ich darf wohl sagen als
ein Lebensinteresse, des mächtigen zentral-europäi-
schen Bundes und aller grossen Menschheitsziele, die
in diesem Bunde verkörpert sind.”

Utóbb a magyar nép lelkiületéről:

„Wenn Sie einem Einzelnen begegnen, von dem
Ihnen erzählt wird, dass sein Körper aus schweren
Leiden und Todeskrankheiten gestärkt hervorgegangen

ist, dass seine Seele Trauer, Prüfung, Leiden, schwindende Höhen erstiegen, dann wieder entsetzliches Stürzen durchgemacht hat und daraus gestählt hervorgegangen ist: wie werden Sie sich die Seele eines solchen Menschen vorstellen¹? So wollen Sie sich auch die ungarische Volksseele vorstellen, hervorgegangen aus dem Stahlbad der schrecklichen Prüfungen, harmonisch in sich selbst, lange noch nicht dahin entwickelt, wohin sie sich entwickeln soll, aber in voller Kraft der Entwicklungsfähigkeit und im vollsten Entschluss des Daseins — und des Entwicklungswillens.”

Majd látnoki szemmel 1916-ban, mikor még diadalmas ellenfél voltunk:

„Und wenn der Kampf ausgefochten ist, o, dann wird die Welt nicht sofort eine Idylle sein . . . Unser Bündniss ist nicht aggressiver Natur. Nein. Wir streben sie ja an, wir sehnen sie herbei, die Wiedervereinigung der zivilisierten Menschheit, die eine Völkerfamilie unter der Herrschaft des Kechtes im Zeichen des kühnen, raschen, sicheren, kulturellen Fortschritts, wir sehnen sie herbei, diese Versöhnung der Völker; — aber zunächst wird es nicht so sein. Es wird die Arbeit vieler Jahre erfordern, bis dieser erwünschte Zustand in unserem Weltteil wieder hergestellt wird.”

Mélységes hálával, bensőséges, igaz kegyelettel kell ehelyütt megemlékezni azokról az immár ugyancsak elköltözött nagyokról, kik a „Kelet Népe”-t annak idején *Apponyi Albert* gróf mellett, berlini magyar munkásságában mindjárt a kezdet kezdetén gazdag tudásukkal, jóságos szívvel támogatták: *Khuen-Héderváry Károly* gróf, *Széll Kálmán*, *Szögyény-Marich László*, *Wekerle Sándor*, *Csernoch János*, *Prohászka Ottokár*, *Andrássy Gyula* gróf, *Bartók József*, *Giesswein Sándor*.

Ha valamelyes szerény érdmem nekem is lett a propaganda körül, úgy az csak a szervezésben nyilvánult és talán mivelhogy szerencsém volt aféle „összszekötő tiszt” lehetni a szereplő német és magyar reprezentatív politikusok közt.

A munka oroszánrészt *Apponyi Albert* gróf vállalta, az utat ő mutatta, az ütemet ő szabta, irányítani ő irányított, — mindent: azzal a szívós kötelességtudással, odaadással, önzetlenséggel és munkaszeretettel, amik karakterének praegnans sajátosságai.

Munkabírása tüneményes, — íme nem is 48 óra szellemi és fizikai „Leistung”-ja:

Este 9 órakor résztvesz egy tiszteletére rendezett díszvacsorán; együtt Berlin egész politikai, diplomatiái, frontról otthon időző katonái, tudományos és pénzügyi világa. Csak Günther Schleswig-Holsteini hercegre, a császár sógorára, Rathenaurra, Helfferichre, Zeppelinre s az akkor még kicsi Stresemannra emlékeztek. A királyi herceg egy pompás pohárköszöntőben élteti Apponyit, — ő hosszabb beszédben felel; röviden udvariaskodik, mélyen szántva politizál; utóbb külön-külön „főzi” az urakat a hajnali órákig; nyugovóra térünk az „Adlon”-ba. Kora reggel átrándulunk Drezdába; hivatalos fogadtatás a pályaudvaron, szónoklás; a szállodában mint Drezda város vendégei fogadnak bennünket; Apponyi az órára néz: „ebédig még van időnk, elviszlek a képtárakba”; másfélórás séta, Apponyi magyaráz; minden híresebb képre rögtön rátalál, ösmeri mindegyik helyét; ebéd kettesben; ekkor zökkenés a programmban; Eleonóra bolgár királynő lekötözött levéllel kéreti ki a Lahmannba; egész sora a kötelező vizitnek a késő délutánra marad, majd ő fogad a szállodában; este vagy két óras szónoklás a „Vereinshaus”-ban, utána magnum áldomás hajnalig; jelen egész Drezda; a szász miniszterelnök köszönti; Apponyi válaszol, majd szokásos „főző” tournera indul; két órakor lefekvés, hatkor felkelés,

indulunk vissza Berlinbe; ott Apponyi a szállodában fogad, levelez; kora délután látogatásokat tesz, úgy öt óra tájt kikísérem az „Anhalter Bahnhof”-ra, hazautazik Budapestre.

A humoros pedig az ily excursiókban az, hogy Apponyi oly igénytelen, oly szeretetreméltóan figyelmes a szerencsés kísérővel szemben, hogy annak hovatovább az az érzése, hogy nem ő kísér, hanem ő kísértetik, — kedvesebb maneger Apponyinál nem képzelhető.

Népszerűségben vele a magyar urak közül kint senki sem vetekszik, már pusztá megjelenésével hat: „Wie Saul überragt die meisten fast um eines Hauptes Länge die ragende Gestalt des ungarischen Grafen”.

*

Ami egyébként munkabírását és munkakészségét illeti egy kis kitéréssel élek:

Reggel nyolc óra, Apponyi budapesti dolgozószobájában: túl a napi misén, túl a reggelin; újságot nyom a kezembe, maga leveleket ír; kopognak; „hja, magának interwiewet ígértem, állok elibe”; félórával később: kegyelmes uram, cikket méltóztatik diktálni¹? „Tessék helyet foglalni, — kezdjük”; egy órával később hozzám: „de most már jerünk, felszólalok a házban”; én elképedve: most, . . . ma? — „ugyan kérlek, routine kérdése” s elmondja a parlamentben egyikét, úgynevezett nagybeszédeinek; gyalogszerrel haza ebédre; kora délután elnököl valamelyik társadalmi egyesülés választmányi ülésén; este hatkor már ismét dolgozószobája meghitt csendjében; bocsáss meg, kegyelmes uram, végtelenül sajnálom, hogy kénytelen vagyok téged terhelni, — szepegem — feltétlenül szűkségem van egy francia cikkedre; persze, hogy nem-et mond; nagyon szépen kérlelem; persze, hogy: „majd tákolok valamit holnapra, tíz órakor küldhetsz érte”;

én: magam jövök; ő: „nagyon megtisztelő, de most már eridj, még dolgom van”. Reggel tízkor a portás borítékot kézbesít; benne a cikk, mellette névjegy: „Nem várhattalak be — de nem vagyok én jó fiú!”

Fél hónapig Berlinben, fél hónapig Budapesten időztem akkortájt, mindig Apponyival való állandó kontaktusban, harmonikus munkában; hol hazajöttem őt informálni, hol informáltatván általa, Berlinbe tértem vissza „dolgot igazítani”; így ment ez 1918 szeptemberig; fojtó lett körülöttünk akkor már a légkör; kik közelebről szemléltük az eseményeket, sok rosszat sejtettünk, semmi jót nem reméltünk; Berlint szeptember végén már annak tudatában hagytam el, hogy ottani munkánk véget ért; úgy is rendezkedtem, szerkesztőségemet felosztatva, haza igyekeztem; október elején, hogy Bécsbe érkeztem, a rikkancsok már világgá kiáltották a Kaiserstadt utcáin: „Németország és a Monarchia fegyverszünet-közvetítéseért fordultak Wilsonhoz”.

S hogy elhangzott a parlamentben *Tisza István* szava: *a háborút elvesztettük*”, ránk köszöntött az „atra cura”, ránk a Károlyi kormányzat, ránk a népköztársaság, ránk a kommunizmus.

Apponyi és családja sok viszontagság után a diktatúra elől „haza” menekül a megszállt Eberhardra.

Majd Budapestre hívják az ügyek élére; tanácskozás az új irány augurjaival; „megmértvén” Apponyi általuk, a keresztény kurzus nézőszögéből tekintve „könnyűnek” találhatik . . .

A gondviselés kegyelméből, nagyobb és hazájára hasznosabb szerepre szánta a sors.

TRIANON.

Az 1920-ik esztendő január havának egyik ködös reggelén dübörögve indul meg az a különvonat, mely Paris felé viszi a magyar békedelegációt, élén *Apponyi Alberttel*.

Köd előttük — köd mögöttük, — *Szob* és *Hegyes-halom* akkor nem jelezték még Nyugat felé az ország-határt.

Hogy az Idő betelt, hogy a magyar Végzet beteljesült, — hogy Dante poklának „Lasciate ogni speranza”-ja *akkor már* készen várta a delegátusokat a Quai d'Orsay ama földszinti díszterme felett, melynek küszöbét csak napok — hetek múltán, — február hó 16-án volt módjukban átléphetni, — *akkor* még nem sejtette senki, sem a békedelegátusok, — sem Nagy-magyarországnak akkor még lélegző — úgy-ahogy — reménykedő népe.

Hetekig tartó Golgotha járás.

Kint a Chateau Madrid közvetlen környékén túl detektívkiéséret, — *otthon* aggasztó destrukció, mely Apponyit végül is ösmert levelének megírására készletti:

„Mindegyre sűrűbben érkeznek hozzánk hírek, amelyek arról számolnak be, hogy hazánkban egyéni vállalkozások felekezeti szempontból a polgároknak a köztörvények által biztosított szabadságát és az egyének életét veszedelmeztető módon erőszakoskodnak. A tör-

vény által létesített bírói és rendőri hatóságok hatáskörébe való ez a beavatkozás, mint minden, a jogrendet veszedelmeztető cselekmény, megingatja azt az erkölcsi alapot, amelyen a polgárosult társadalomnak nyugodnia kell. Az anarkia felé vezető ez az eljárás általában kárhoztató, ámde sokszoros súllyal esik latba azokban a vonatkozásokban is, amelyek gondozása a magyar béke delegációnak egyik feladatát képezi. A béke delegáció kötelességszerű figyelemmel kíséri a világsajtóban a közállapotokat illető közléseket s ezekből mély sajnálkozással majdnem nap-nap után képes megállapítani azt a felette hátrányos megítélést, amellyel az általunk jelzett törvénytelen cselekmények találkoznak. *Annál aggasztóbb érzésekkel kell kísérnünk országunk színvonalának süllyedését.*”

Apponyi a „világsajtó közlései” alapján írta meg levelét, ugyanakkor közvetlen szemlélet és közvetlen megfigyelés alapján megnyilatkozik az ország bíboros hercegprímása *Csernoch János* is, kinek szózatát nemcsak azért iktatjuk szószerint ide, miután a béke delegáció elnökének minden szavát alátámasztja, hanem főleg azért, mert valóságos kortörténeti dokumentum.

„Magyarországot *figyelik*. Az ántánt-államok éppen úgy, mint a semlegesek és különösen a szomszédságban alakult új államok. A rokonszenv le nem győzhető a megalázottak és szenvedők iránt, ha méltóságosan viseljük magunkat Magyarország ezeréves régi ország, politikailag is érett ország. Azt hiszem, mint ilyen, most sem veszi el a fejét. *Eleget okulhatott a történelemből, tudja, hogy a török hódoltságot meghosszabbította a pártoskodás.* A Zápolya és az udvari, az erdélyi és a magyar párt, a kuruc és a labanc pártoskodás. *Mindenre kérem meggyötört nemzetünket, most ne kezdjük újra.* Egy összeomlott ország romjain állunk és a romok közt férfiaknak kell lennünk, *lapavidum feriunt ruinae.* A higgadt vielkedés, válvetett

munka, nem veszekedés szerez barátokat, ez emeli ki az országokat a szegénységből.

— A *keresztény* kurzus most virágzik szörnyű nehézségek között. Az elv ugyan független az emberektől, *de az emberekből magyarázzák az elveket*. Ne kompromittáljuk a legdicsőbb elveket sem gyöngeség miatt. Ne palástoljuk a bűnöket, sőt ostorozzuk és javítsuk, de ne keressük a személyi torzsalkodást — ítéljünk objektíven és az ügyet nézzük. Jelenleg kis incidensektől függhet az ország sorsa. *Több higgadt-ságra és okosságra sohasem volt szükség, mint most*.

— Bizalmat kell kelteni a népben, hogy végre be-
váltsák, amit ígérnek. *A politika nem a hazugságok tudománya és nem is a csűrés-csavarás mestersége*. A nép most izgatott, a vezéreknek tehát kétszeresen meg kell őrizniök a lélek egyensúlyát.

— Ami hibát elkövetünk, azt lássuk be és vonjuk le a konzekvenciát. *Igazi demokráciához és szabadsághoz minden tisztességes embernek joga van*. A társadalmi osztályharc úgy vezethető le, ha a hivatott intelligencia bemutatja tisztességét és valódi szociális érzését a szenvedők iránt.

— *Párt-, klub- és kaszinóharcok undorítóbbak ma, mint valaha*. Minden képviselő az egész ország szégyenét, fájalmát és érdekét viselje szíven — akkor megtaláljuk az utat a megértéshez. Nem az elvalasztódást keresik, amikor *az országnak minden igaz fia becsületes munkájára szüksége van*. *Ma az indokolatlan pártoskodás egyenlő a hazaárulással*. Az ország kér, könyörög, mint egy anya fordul veszekedő fiaihoz: *béküljetek! Tiszta puritán jellemek kelleneek*. Legyünk méltók a nagy időkhöz, mert szörnyű felelősséget viselünk. *Ismerjük, sajnos, a lefelé vivő utat*. *Ne járjunk azon soha többé*. *Poklokra szállottunk alá — de ez csak egyszer történt legyen.*”

Kint a szokatlan internáltság — valamely fogdefektus orvoslása végett detektív kíséretében rándul Apponyi Parisba fogorvoshoz, — otthon tevékenységének oly rezonanciája, mely mindennek, csak éppen kedvezőnek nem mondható, — s mivel tehertételként érzi politikai múltjának egyik-másik kidomborodó jelenségét, nem szűnő tépelődés a maga hivatottsága felett, ezek azok a mozzanatok, melyekből Apponyi lelki dispositiója alakul, mikor nemzetének nem is bírái, hanem vádlói elé lép, hogy azzal a fenomenális vértezettél, mellyel kivüle senki fia nem rendelkezik, védje ki a világ élő lelkiismeretére való hivatkozással nemzetének igazát, hogy mint tragikus hős útjában állítsa meg a Végzetet.

Az elnöki székben: *Clemenceau*, a „száraz öreg”, úgyszint mint a világ élő lelkiismeretének letéteményese, úgyszint mint a bosszúálló Jehova földi helytartója. Körülötte a többi „békeszerző”. Az angolok körében a hagyományos „fair play” és „common sense” szelleme még alig éledőben. Amerika pedig akkor már visszavonult a béketárgyalásokról.

Lansing amerikai államtitkár, kinek Versaillesben a béketárgyalások alkalmával köztudomás szerint igen jelentős volt a szerepe úgyszólván stante sessione jelentette ki: „*Van immár békeszerződésünk, ám olyan, mely nem a tartós békét hozza, nem, mert az egoizmus homokzátonyán épült. A békefeltételek mértéktelenül kemények és megalázók, közülök sok nem teljesíthető. Az igazság mellékes, minden az erőszak. Nem állok ez iránybani nézetemmel egyedül. Angol államférfiakkal folytattam megbeszélést, az egybehangzó vélemény az, hogy a szerződések cselszövevények és rablást vágy eredményei, értelmetlenek és keresztül vihetetlenek*”

William Bullitt pedig, ugyancsak az amerikai delegáció tagja visszalépett s következőket írta Wilsonnak: „*Azon milliókhoz tartoztam, kik bizalommal és feltétel nélkül hittünk önben, — azt tartottuk, hogy ön nem*

kevesebbet óhajt elérni, mint tartós békét az önzetlen és pártatlan igazságszolgáltatás alapul vételével. Ám a mi kormányunk hozzájárult ahhoz, hogy a szenvedő népek újabb elnyomatásnak, alávettetésnek és szétdarabolásnak tétessenek ki s hogy a háborúk veszélyének egy új százada idéztessék fel. A béketárgyalásoknak Santungot, Tirolt, Magyarországot, Kelet Poroszországot, Danzingot és a Saar-területet érintő igazságtalan határozatait, nemkülönben tengerek szabadsága elvének feladása, kétségkívül újabb nemzetközi konfliktusokat fognak eredményezni. Az Amerikai Egyesült Államok kormányának a maga népével és az összemberiséggel szemben kötelessége megtagadni az igazságtalan szerződések aláírását”...

Az areopag előtt karosszék, melyet *Apponyi* megköszönve nem vesz igénybe. Parlamenti megszokottságára való hivatkozással állva beszél, — franciául, angolul, utóbb olaszul, — mint mindig, tolmács mellőzésével, *szabadon*, mert a „pátriárkát” szónoki készsége és ösmert nyelvismerete mellett pártatlan memóriája is támogatja tragikusan hálátlan szerepében; mögötte azok a magyar delegátusok ülnek, kiknek a február 16-iki nevezetes ülésre való megjelenését az Entente engedélyezte: gróf *Bethlen István*, gróf *Teleki Pál*, *Popovics Sándor*, *Lers Vilmos* báró, gróf *Somssich László*, *Csáky István* gróf mint *Apponyi* személyes titkára és *Praznovszky Iván*, a magyar delegáció főtitkára.

Apponyi azzal kezdte fejtegetéseit, hogy a békefeltételek elfogadása öngyilkosságot jelentene, a haláltól való félelem miatt. De reményének adott kifejezést, hogy a tudomásunkra hozott béketervezet még nem az utolsó szó és kereste azt a teret, ahol volt ellenségeinkkel megérthetnők egymást és ezt megtalálni vélte a nagyhatalmak által a háború alatt proklamált elvek megvalósításában. Ezek: a népek önrendelkezési joga, a béke stabilitásának és Európa újjáépítésének közös

nagy érdekei. Ámde ezeknek az elveknek, ezeknek az érdekeknek a békefeltételek mindenben ellentmondanak.

Mindenekelőtt a szerződés-tervezet kegyetlen szigorúságát tette szóvá, amely éles ellentétben áll a háborúért való felelősség Magyarországra eső részével. Ha viszont a helytelen népességi megoszlást akarták igazságossá tenni az új államhatárokkal és Magyarország megcsonkításával, úgy az az állapot, amit a békefeltételek teremtenek az eddiginél sokkal rosszabb és sokkal igazságtalanabb lenne. Az új államok csakúgy polyglott lakossággal bírnak, mint a régi Magyarország, csak hogy a hegemoniát a kultúra alacsonyabb fokán álló népek kezébe tették le. Mi volt tehát a békefeltételek megállapításánál érvényesülő elv, ha ezt sem a háború okozásáért való büntetés, sem a nemzetiségi elv érvényesítése nem indokolja kellőképpen? Talán a népek önrendelkezési joga? Apponyi kimutatja, hogy ezt a fennen hirdetett jogot tiporja csak igazán lábbal a békeszerződés tervezete. Követelte a népszavazást! Mi nem félünk tőle, de ha megtagadják, ez azt igazolja, hogy a tőlünk elvett területek új urai nem biztosak a dolgukban. Még ha a mai kis Csonka-Magyarországgal el is fogadtatják ezt a békét, az a tőle elszakított részek nevében nem beszélhet. Azokra sohasem lesz kötelező. Magyar véreinkre a legkegyetlenebb elnyomás vár. Soha nem volt hasonló sorsban része Szent István birodalma idegen ajkú lakosságának. Tehát az új helyzet mindenben rosszabb a réginél, és meghazudtolja azokat az igazságokat, amelyeket éppen a vezető entente államok hirdettek a háború alatt s amelyeknek megvalósulásáért állítólag küzdöttek.

Maradna még az a feltevés, hogy az általános béke, a stabilitás, az európai gazdasági újjáépítés érdekében állapították meg a békepontokat. Apponyi ezen feltevés helytelenségét is kimutatja, mert csak az ezeréves integer Magyarország fenntartása jelentené a béke tartós-

ságát, a gazdasági élet újjászületését, fejlesztését, a többi európai állam körében.

Apponyi végül a győző, az erősebb jogán hozzánk szóló államokból Franciaországot, Angliát, Olaszországot aposztrofálja, azon hő vágyát fejezvé ki, vajha a győztesek a világnak olyan békét adnának, melynek dicsősége felülmúlná fegyvertényeik dicsőségét.

Befejezés előtt a hadifoglyok érdekében és a pénzügyi követelések végrehajtásának kitolásáért emelt szót és megköszönte a figyelmet, mellyel végighallgatták fejtegetéseit.

Elhangzott hát Apponyi beszéde, magyar szíve vérenek hullajtása.

Hatása, eredményét Amit rólunk és nélküünk előzőleg, még a háború befejezte előtt határoztak. Végzetként ment teljességbe: a mi szép, ezeréves Magyarországnak Csonka-Magyarországgá redukálódott, nem anélkül azonban, hogy Lloyd George Apponyit pompás angolságáért udvariasan nem üdvözölte volna, különös érdeklődéskép programmon kívül azt a kérdést intézve Apponyihoz: „Vajjon az újonnan alakult államok határain belül vannak-e fajmagyarok által lakott területek?”

íme a békeszerzők frivol tudatlanságának egyik szembeszökő bizonyítéka, mely igaz csak külsőségben, de annál stílszerűbben azzal lett megpecsételve, hogy a magyar békeszerződés alá a pont, véletlenül avagy szándékkal azt nem tudom, éppen abban a Trianonnak nevezett intim kis palotában került, melyet galans királyok építettek barátnőiknek: madame Maintenon-nak és Dubarry grófnőnek a versaillesi királyi parkban...

A békeszerződés végleges szövege, amely a béketervezetnek — mint ösmeretes — változatlan megismétlése, Millerand május hó 6-áról keltezett famózus kísérelével — lettre d'envoi — megküldetvén, annak diszpozíciója szerint 10-ed napra aláírásra várt. Nem

Apponyi grófon múlt, hogy az ő világhíres nagy neve nem került arra a gyászos dokumentumra, mely nemzetének nem szégyenét, hanem a győzőknek lelketlenségét és bölcseségük minden hiányát hirdeti, — aem rajta múlt, mert úgy vélte, hogy annak, ki más kiút hiányában az aláírást nemzetének javasolja, annak azzal a kötelességszerű erkölcsi bátorsággal is kell bírnia, hogy azt aláírja, — ám ettől a végső keserűségtől hálás nemzetének tiltakozása óvta; a békekötés körüli ragyogó, de mindenképpen tragikus tevékenysége azzal a parlamenti felszólalásával ért véget, mellyel a békeszerződés elfogadását, mint elkerülhetetlen valamit, javasolta nemzetének.

Eendkívül érdekes Apponyi idevágó okfejtése, amint azt a „*Kelet Népe*”-ben az „*Amerikai véreinkhez*” c. cikkében 1920-ban megírta: „Hazafiúi lelkiismeretem arra készítetett, hogy iszonyú kényszerhelyzetünkben a kormánynak a reánk erőszakolt béke aláírását javaslom, amiből a tisztesség szabályai szerint az következett, hogy ezért az ellenszenves elhatározásért a kormányra nehezedő erkölcsi felelősségben osztozzam. De ez nem jelent lemondást egyébről, mint erőszakos eszközök alkalmazásáról. *A békemű ezzel még nincs befejezve, hanem inkább csak most kezdődik: az aláírás pedig eszköz nagyobb akcióképesség megszerzésére*”.

Ezen elgondolásnak frappáns kiegészítése:

„Én nem látok összefüggést a világtörténes felismerhető organikus törvényei és hazánk katasztrófája közt, nem látom a békeszerződések új alakulatában e törvények működésének következményét, ellenkezőleg, minden e törvények ellenére történt, egy rettenetes rázkódtatás pillanatnyi eredményének ötletszerű és önkényes kihasználásával. Ideig-óráig ez legyőzhetetlen hatalmat képvisel, de a természetes fejlődés örök törvényei tovább működnek és lassú munkával megőrlük azt, ami velük ellentétben áll.”

Apponyi Albert emberi nagysága nem lett kisebb

azzal, hogy gigászi erő kifejtésének időleges sikertelensége, egyéni tragikum, *egy* lett nemzetének tragikumával, — mert az utóbbi az ok, az egyéni tragikum az okozat, a *Végzetnek* egy *Apponyi Albert* sem állhatta útját. — Apponyi Albert nem a pillanatnyi sikerek embere, az ő megnyilatkozásai a követ vájó cseppekkel hasonlatosak, hatásukban tartósak, állandók, soha nem szünetelők. Ott voltam, szívszorongva hallgattam őt, mikor a „Nemzetek Szövetsége” asszembléján tomboló tapsvihár és tetszés közepette mondotta el az egész világsajtót megjárta beszédét a *minoritások érdekében*; a svájci államfő ült az elnöki székben; Apponyi csudás szuggesztív hatásának megrázó ereje szinte lenyűgözte a hideg nemzetközi társaságot; mintha lángostorral suhintott volna végig a gyülekezeten; „magam is annyira Magyarország delegátusa beszédének *varázsa* alatt álltam” menti magát az elnök azért, hogy Apponyit a felszólalásra szánt időn túl engedte beszélni ... S mi volt a felszólalásnak közvetlen *konkrét* eredménye? Semmi, mint ahogy a hatalmi és erőviszonyok akkori, de mai nemzetközi megoszlása és csoportosulása mellett is egyéb nem is lehetett. Ám *gutta cavat lapidem*, — a nemzet ifjú „patriarchiája” a *jövőnek egyengette útját*; tette azt az *Úr* különös kegyelméből változatlan energiával, — jókedvvel, — hajlammal az ellenféllel való mindenkori megküzdésre, — tette fiatal hévvel, — izzó hazaszeretettel, — argumentumait leszűrte bölcsességének fegyvertárából válogatva, — fáradtságot nem ismerve, — pihenésre nem vágyva, — *holtáig*.

Csakis *Kossuth Lajos* külföldi sikereihez mérhető az ő propagatív munkája, külföldi nimbusza a *Kossuth Lajos* külföldi nimbuszával tart rokonságot; ott a falon mindkettő hasonmása egymás mellett az amerikai magyarság hajlékaiban.

Tündöklő csillagok a dicsőséges magyar horizonton, örökéletű reprezentánsai a magyar géniusznek.

„BÉKEÉVEK.”

Az „ordo est anima rerum” régi igazság.

A jogrend helyreállítása az egész vonalon, a köz-
állapotok konszolidációjának szükségessége, — dog-
mája lett minden hazája sorsát féltő magyarnak. A
kormányzaton kívül álló kritika sürgetésére, a kor-
mányzatnak csak az lehetett mentsége: könnyebb a tö-
megeket vadítani, mint észretéríteni. De hogy annak
meg kell lenni, hogy csak úgy láthatunk az ország re-
konstrukciójához, — aziránt Trianon után kétség már
nem volt a köztudatban.

Személyileg ki hivatott arra, hogy az elméletet
tettre váltsa, *kinek* megbízhatósága biztosítja a sikert,
ha tekintélye a szükségelt hatalomnak teljével egye-
síthető¹? — ez lett a kérdések kérdése.

Az alábbi még 1921-ből származó írásom, csak *for-
máját* tekintve nyílt levél, *lényegében* visszatükrözte-
tése Apponyi mentalitásának, tulajdonképp nem is az
ő címére, hanem azok címére szólt a levél, azok sora-
koztatását vélte szolgálni, kik a vezért *benne* látták
és óhajtották, *benne*, ki viszont egy „tágabbkörű kon-
centrációban” látta és mutatta a kiutat és lehetőséget,
egy kormányzatra is alkalmas párt megalakíthatásá-
nak. Szólt pedig a levél eképpen:

Kegyelmes Uram!

Közel két évtizede, hogy báró Bánffy Dezső —
egykori politikai vezérem — az én folyóiratomban állí-
totta föl ezt a tételt:

„Magyarországnak csak úgy lehet politikai jelentősége, ha nemzeti és magyar; de magyar és egységes viszont csak akkor lehet, ha magyar nemzeti állammá lesz. Ha nem tud nemzetivé lenni, úgy csak szláv és román alakulásnak nyújthat anyagot, sőt területi integritását se biztosíthatja örökre.”

Az „egységes magyar nemzeti állam” fanatikus apostola ime a jövőbe látott és megjósolta mai nyomorúságunkat. És bizonyára nem volna érdekesség híjján annak vizsgálata, hogy mik és kik voltak kerékkötői *Nagy-Magyarországon* egy ésszerű és céltudatos nemzetiségi politikának, hogy mennyire terheli nemzetiségi politikánk kudarcáért Bánffy, mennyire és mennyiben másokat a politikai felelősség és hogy miért nem fejlődhetett mindezekért az ezeréves ország egységes magyar nemzeti állammá. Ez a múlta, a régmúlta tartozik, de ugyancsak tanulságos volna annak megállapítása is, hogy ma — amikor *Csonka-Magyarország* már nemzeti állam lett, jobban mondva, mindannyiunk fájdalmas keserűségére, nemzetivé zsugorodott — miért hiányzik belőle még mindig az egységesség jellege és hogy miért kellett a Bánffy „*egységes nemzeti*” államának „*keresztény nemzeti*” állammá formálódnia: holott államiságunk egységességét gyakorta támadták, keresztény jellegét azonban kétségbe nem vonta senki. Igaz, az „egység” gondolata annyira idegen a magyar lélektől, hogy még most, sülyedesünknek e végtelenül szomorú napjaiban is, szinte lázas igyekezettel keressük mindazt, ami elválaszt és még véletlen tévedésből se nyúlnánk semmihez, ami egyesíthetne bennünket.

A gyakorlati politika szempontjából mindezeknek a vizsgálódásoknak és megállapításoknak csak negatív értékük van, holott a nemzet újraéledéséhez és az ország újjáteremtéséhez csakis pozitívumokra van szükség. Mivel pedig a közelmúltat a nemzet történetéből

kitörülni nem lehet, a jogfolytonosság helyreállítását nem tekinthetjük egymagában az újjászületés alapfeltételének, vagyis: gyakorlati politikánknak nem lehet föladata, hogy egyszerűen restituáljuk Magyarországnak az összeomlás előtti közjogi, szociális és gazdasági rendjét. Ezt még akkor se szabadna megtennünk, ha megtehetnők; először azért nem, mert éppen az a közjogi, szociális és társadalmi rend nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy államiságunkat a romlástól megóvja, másodsor pedig és kivált azért sem, mert a túlélő formák úgy se tarthatók fönn a haladás és fejlődés folytonosan változó föltételeinek ellenére.

Ahogy a Mindenség életében minden csak átmenet, éppen úgy nincs megállás a politikai és társadalmi erők mérkőzésében se. Az ellentétes áramlatoknak ez a játéka a fejlődés, amely mindenkor haladást jelent: még akkor is, ha egy-egy zökkenés látszólag visszaféjlődésre mutat. Mert a haladás, ha ideig-óráig meg is akasztható egy-egy nemzedékben, nagyban és egészben azért mégis épp oly állandó és következetes, mint a folyam futása, amely — ha meg is zavarja a szirt, forgó vagy mesterséges akadály — virtuális erejénél fogva mégis mindig csak előre tör.

Erre vonatkozólag — mivel szabatosabban úgy se fejezhetném ki a magam gondolatát — utalok Excelenciádnak arra a megállapítására, hogy: *„a keresztény érának nem reakciót kell képviselnie, hanem haladást,— mindenben, ami jó és helyes”... Amely axiómához sietek hozzáfűzni, hogy amikor ezt a politikai tételt vallom, koránt se célzok a „keresztény kurzus”-nak a közelmúltban tapasztalt, elszomorító kilengéseire és még kevésbé óhajtom vissza a régi idők utóbb dekadens „liberalizmusát”. Hiszen a liberalizmusból — miután a hatalmi önzés és az egyéni érdek meghamisította — jóformán csak a letört gentryt, meg a törtető zsidó élt meg: épp úgy, mint napjainkban is nagyon sokan szeretnének megélni a „kurzus”-ból olyanok,*

akikről a keresztény ethika szempontjából, ugyancsak Excellenciád állapította meg, hogy: *„bár kímélnék meg a kereszténységet attól, hogy az ő jelzésével takargassák ténykedésüket!”*

Minden kornak és nemzedéknek megvan a maga fogalomzavara, amely könnyen végzetes tévedések forrása lehet, ha éretlen vagy lelkiismeretlen demagógok visszaélnék vele. Csakis ilyenfajta demagógia állíthatja szembe a keresztény eszmét a liberalizmussal, holott lényegileg mind a két irányzat egyazon fejlődés vonalán halad. Hogy önző és lelketlen „vezérek” ezt is, azt is meghamisítják a gyakorlatban és kizsákmányoló eszköznek tekintik a célt: ez éppen úgy nem diszkreditálhatja se egyiket, se a másikat, mint ahogy nem csökkenti Stephenson érdemét és értékét a járatlan vonatvezető, ha kisiklatja a vonatot.

A liberális irányzat a politikában nem egyéb, mint a stoikus filozófia *suum cuique*-jének gyakorlati alkalmazása. Ám a keresztény világnézet messze túlmegy ezen az irányelven, amidőn a: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” bibliai tételének csapásán indul hódító útjára. Gyűlöletet jóhiszeműleg sohase hirdethet a keresztény irányzat, se pedig embertársait felekezet és osztályok szerint nem osztályozhatja. Elfogulatlanul tekintve: a liberalizmus csak méltányosságot jelent, a keresztény világnézet ellenben annál többet: nagylelkűséget, vagy legalább is köteles megbocsátást.

Ha már most a „kurzus” gyakorlatát vizsgáljuk, mindenre inkább találunk példát, mint a nagylelkűségre, a szeretetre és a megbocsátásra, noha igazságtalanok lennénk, ha nem állapítanék meg azt is, hogy az idők folyamán meghigították a kurzus borát, — értjük a Telekiek, Hegedűsök, Andrásyak és Bethleneknek a legfőbb érdekességeket enyhítő politikáját. A demagógia csak gyűlöletet hirdetett: felekezeti és osztályharcot, mint hogyha egész jövő politikáját egyetlen negatívumra, a késhegyig menő antiszemitizmusra

óhajtáná fölépíteni. Pedig a demagógia nem kormányzati eszköz, hanem csak alkalmatosság, lehetetlen politikai pártprogramoknak időleges sikerhez való segítségére. És ha ezt a fórumon ma még mindig hangoskodók tagadják is: a köztudatban lassanként mégis csak úrrá lett a fölfogás, hogy nem a terméketlen antiszemitizmus, nem is a felekezeti torzsalkodás és az osztálygyűlölet állítja talpra ezt az országot, hanem a helyreállított jogrend védelme alatt összebékült társadalmi osztályoknak vállvetett termelő munkája. Abban pedig ismét Excellenciádnak van igaza, hogy ennek a föladatnak végrehajtása par excellence keresztény gondolat, sőt egyenesen *„a keresztény kurzus becsülete követeli, hogy a jogrend teljesen biztosíttassék, mert a jogállam — a liberális érának ez a legfényesebb alkotása — teljesen egyezik a keresztény etikával.”*

Hogy kik végezzék a konszolidálásnak, a jogállam helyreállításának súlyos és felelősségteljes munkáját, nem lehet közömbös se a nemzet, se az ország jövőendő boldogulásának szempontjából. Mindenekelőtt útját kell vágni a „Pálok fordulásának”, mert az országot ismét fenyegeti az a sajátosan magyar veszedelem, hogy örök aktivitásra hajló és redivivus politikusaink nem tudnak megbarátkozni a tisztos kimúlás gondolatával és szinte perverz gyönyörűséggel járnak a legszégyenletesebb Canossát is, mihelyt a vezeklés alkalmas eszköznek mutatkozik újabb politikai szereplésre. Így settenkednek vissza a fórumra a gyászos emlékeztető Károlyilázadásnak levitézlett emberei és kérnek közéleti szerepet még olyan politikusok is, akik nemcsak az ezeréves alkotmányt segítették összetörni, hanem behódoltak a szovjetnek, sőt merészen tervező „hazafiságukban” még talán arról is álmodoznak, hogy ezt a szerencsétlen nemzetet perszonális unióba kényszeríthetik meg-rablóival.

Ha nem is volna reá más ok, csak ez az egyetlen veszedelem: Excellenciádnak még akkor is föl kellene

emelnie tiltó szavát, hogy: *akik gyűjtogattak, azoknak az oltás munkájában résztvenniök nem szabad.* Ezeknek tehát semmi helyük se lehet a jövődő alakulásban és nem vehetnek részt abban a »*tágabbkörű koncentrációban*», amelytől Excellenciád — mint amerikai testvéreinknek küldött izenetében oly szépen kifejtette — *a pozitív, belső konszolidációt reményít.*

Sokan vannak, — sokkal többen, mint általában hiszik — akik aggódó hévvel óhajtják ezt a *tágabbkörű koncentrációt*; az egész magyar társadalom összes erőinek nemzeti szellemben való egységesítését. Az ország értelmisége — amely pedig a nemzeti politika irányítására hivatott — nagy többségében egy olyan *keresztény és szabadelvű irányzat* híve, amely exkluzivitás és *felekezeti gyűlölködés* nélkül fogja visszaállítani a közszabadságokat a sajtó, az egyesülés és a gyülekezés terén: *szóval elfogadja a nemzeti eszme és a keresztény morál uralmát* a köz- és magánéletben, a közgazdaságban és kormányzatban egyaránt.

Amit Excellenciád klasszikus rövideggel megállapított, hogy: *„ám legyenek pártok, mégis, az újjáépítés feladataira nem volna túlnehéz az összes hazafias elemeket tömöríteni”* — sokan érzik, vallják és várják ebben az országban. Akik már unják a folytonos kofálkodást és kölcsönös nyelvöltögetést a fórumon, akik már rájöttek arra, hogy az antiszemitizmus, mint destruktív negatívum, nem lehet a pozitív és konstruktív politika bázisa, akik tudják, hogy azt a pártok fölött álló, *tágabbkörű koncentrációt* könnyen meg lehetne csinálni: csak föl kellene szabadítani a politikai világot ama lelki terror alól, melybe a demagógia lelketlensége sodorta. Csak meg kellene magyarázni — és ez nem is volna oly nehéz — hogy:

Magyarországon ez idő szerint csak egy politikai munka kívánatos: az ország integritásának helyreállítására való becsületes törekvés. Ebben a

munkában valamennyien találkozhatunk, bármily különböző is a fölfogásunk egyebekben: és éppen ezért kellene az ország minden eleven erejét, gazdasági és szociális gondolkodásunkat egyaránt, ennek a célnak a szolgálatába fogni.

De azért, jobban mondva éppen azért, tartózkodnunk kell a külpolitikában minden kalandos tervezetéstől és kezdéstől; az igazságtalan béke revízióját ugyanis mi egyebek mellett, az idővel beálló jobb belátástól és a béke által teremtett helyzet lehetetlenségének gyakorlati kiderülésétől várjuk. Közben viszont egész igyekezetünket a tőlünk elszakadt részekben lakó testvéreink jogainak megvédésére és a szükséges gazdasági összeköttetések létesítésére kell, hogy fordítsuk.

A nemzet értelmisége vezér után kiált.

Keresi és várja azt a providenciális államférfiút, akinek egyénisége, jelleme, tudása és tapasztalatai minden garanciát megadnak arra, hogy a szó ideális értelmében vezére lehet nemzetének. Olyan vezére, akinek nemcsak itthon, hanem a külföldön is megvan az erkölcsei súlya és tekintélye ahhoz, hogy jogos aspirációnk és véres sérelmeink méltányos elbírálását a külföldön is lehetőleg biztosítsa.

Ez a „vezér” csak Excellenciád lehet.

Az is hazug frázis, hogy Magyarországon már minden tekintélyt lej aratott és megörölt a politika. Nem; az inkorrupt politikai múltban, az önzetlen hazafiságban, a keresztény etikában gyökerező tekintélyek nincsenek le járva; hanem igenis: a hatalomra törekvők, vagy a hatalmon levő tehetségtelenek demagógiája az, mely nem akarja elismerni a tekintélyeket és ideig-óráig ellenük tudja izgatni a hiszékeny tömeget.

A tömegek is kezdenek egyébként kiábrándulni abból a gyűlölködésből, melyet a fajszeretet nevében prédikáltak — *serviliter, pro dominatione*. Kezdi már megérteni az ország, hogy a felekezeti és osztálygyűlö-

let — az antiszemitizmus és a városi polgárság meg a falusi parasztság egymásra uszítása, továbbá az agrár és merkantil irányzat merev szembehelyezése — csak elvonja és fölemésztí a nemzet energiáit, amelyre pedig oly nagy szükség volna az egyesült erővel meginduló termelés fokozására.

A nemzet elkeseredve kezd ráeszmélni, hogy a demagógia igéi és az antiszemita izgatások nem tették olcsóbbá a húst, a kenyeret, a zsírt és éppen úgy megrágították az iparcikkeket is. Úr és paraszt, iparos és kereskedő, ügyvéd és orvos, tisztviselő és tanár — szóval mindenki ebben az országban — egyformán nyögi már a meddő frázispolitikát meg az örökös gyűlölködést és egyre világosabban dereng az az öntudatra ébredő megértés, hogy

a nemzeti egység és összetartás alapjára kell hogy helyezkedjék Csonka-Magyarország minden polgára és hogy az egyesített erők kultúrfölényével kell alapoznunk jobb jövőnket.

Félre kell állítani a gyűlölet prédikátorait, hogy helyüket igazi tehetségekkel tölthessük be.

The right man on the right place, mert — ahogy ezt Excellenciád már jóval előbb megállapította: — „ez is a keresztény etika követelménye, amely semmi vonatkozásban, még a finomabbakban se túri a magánérdeknek a közérdek fölé helyezését . . .”

Fenti hosszúra nyúlt levelemből, mely, miként említem, legjobb tudomásom szerint Apponyi idézetekkel is alátámasztott mentalitását tükrözi vissza, kivehető *annak a kormányzati szellemnek iránya*, melyet mi Apponyitól joggal várhattunk, ösmerve beszédeit, cikkeit, nyilatkozatait.

Utóbb maga Apponyi Jászberény városának választóközönségéhez intézett nyílt levelében (1922 május)

szorgosan *pontokba foglalva konkretizálta programját:*

1. A törvényes királyság alkotmányos úton való helyreállítása, mielőtt az európai helyzet azt lehetővé teszi; addig is a helyreállítás lehetőségének előkészítése és ideiglenes alkotmányos intézményeink megfelelő kiépítése következő irányelvek szerint:

a) a kormányzati állásnak időhöz kötöttsége, a király nevében gyakorlandó hatáskörének szabatos megállapítása;

b) képviselőválasztási törvény megalkotása, az általános, egyenlő, titkos, nőkre is kiterjedő szavazati jog arányos (kisebbségi) képviselettel;

c) az állam demokratikus kialakulásának megfelelően szervezett felsőház létesítése;

d) hasonló alapra való kiépítése a törvényhatósági szervezetnek, tekintettel az önkormányzati hivatás külön feltételeire.

2. A belső jogrend és jogbiztonság kérlelhetetlen eréllyel való helyreállítása; minden ember személyi és vagyonbiztonságának egyforma megvédése; minden önkénynek kizárása, minden nem felelős, törvényen nem alapuló, törvényes hatáskörrel nem bíró nyílt vagy titkos alakulat megszüntetése; minden hatóságnak, minden állami és társadalmi szervnek a törvény és bevallott hivatása korlátai közé szorítása; szóval: a törvény uralma az egész vonalon.

3. A hadseregnek fegyelmét és tekintélyét veszélyeztető mindennemű politikai és egyáltalán nem katonai természetű feladatoktól való teljes mentesítése.

4. A közszabadságok biztosítása a kivételes törvények megszüntetésével.

5. Intenzív és szakszerű közgazdasági politika, mely szubjektív mellétekintetek nélkül a gazdasági újjászületés és megerősödés szolgálatába állítja és irányítja a rendelkezésünkre álló összes energiákat, a mezőgazdasági termelést, mint nemzeti vagyónunk legfontosabb

ágát minden alkalmas eszköz felhasználásával fokozni iparkodik, életképes iparágainkat az összeomlástól megóvjva és fejleszti, a kereskedelmet minden monopólium és kiváltság béklyóitól felszabadítja, annak szabad mozgását úgy belföldi intézkedésekkel, mint kereskedelmi szerződésekkel biztosítja és így azt, Budapest páratlan geográfiai fekvésének felhasználásával, gazdasági megerősödésünk és világpozíciónk egyik főtenyezőjévé fejleszti.

6. Szigorú takarékossgon alapuló pénzügyi politika; a megtakarítások terve egy elfogulatlan szakbizottság közreműködésével állapítandó meg; mindaz, ami luxuskiadás, vagy egyéni kedvezmény, feltétlenül törlendő; a közérdekű kiadások megszorításának határát a honvédelem reális érdekei (beleértve a mellőzhetetlen diplomáciai képviseltetések), a belkormányzat szigorúan mérlegelt szükségletei, a fajfenntartás és népegészség igényei, valamint a gazdasági és kulturális erő épségben tartásának feltételei szabják meg, amelynek tekintetében nem szabad fölényünket elejteni. A súlyos közterhek, melyek leszállításáról, sajnos, szó sem lehet, minden foglalkozási ágra arányosan, a valódi teherbíráshoz mérten létminimummal és progresszivitással vetendők ki, a gazdasági erő kímélésének feltétlenül szükségessége állapítja meg itt is a határt.

7. Szociálpolitikai tekintetben:

a) a földbirtokreformnak a termelés feltételeire való tekintettel eszközölt erélyes végrehajtása;

b) a középosztály támogatása a drágaság ellen dívott élet-halálharcában, különös tekintettel a tanuló ifjúságra, melynek testi elsatnyulása nemzeti jövőnket veszélyezteti;

c) a lakáskérdésnek építkezés által való megoldása;

d) az anya- és gyermekvédelem, erélyes és rendszeres küzdelem a csecsemőhalandóság és a népbetegségek ellen;

e) a népbiztosítás kiterjesztése a mezőgazdasági

munkásokra és a munkásokéhoz hasonló népvizonyok közt élő egyéb kisexisztenciákra; a munkásbiztosításnak a balesetre való kiterjesztése és a munkásbiztosító pénztárnak önkormányzata, kellő biztosítékkal az egyoldalúság és politikai célokra való felhasználása ellen, biztosítandó;

f) bekapcsolódás a békeszerződések által létesített nemzetközi munkahivatalba és annak útmutatásai szerint a hazai viszonyokhoz alkalmazott, a termelés kritikus helyzetével számoló kiépítése a munkásvédő törvényhozásnak.

8. A nemzeti élet erkölcsi alapjainak tiszteletben tartása és megszilárdítása egy abszolút tiszta, minden panamát és visszaélést kérlelhetetlenül üldöző, szigorúan törvényes, pártatlan, szakszerű, szabadságtisztelő, a jellemelek önállóságát előmozdító kormányzat által. Az ilyen kormányzat erkölcsi befolyása felhasználandó a társadalmi energiák ébresztésére és szervezésére, melyek segítségével, különösen pedig a tehetősen fokozott és rendszeresített áldozatkészsége nélkül, az állam megközelítőleg sem tehet eleget a nemzeti regeneráció nagy feladatainak.

9. A rendelkezésünkre álló legnagyobb erkölcsi erőnek, a nemzeti és keresztény gondolatnak ápolása, a gyűlölködésnek, az üldözésnek és egyáltalán minden olyan eszköznek kizárásával, amely a polgárok jogegyenlőségének elvébe, a köztük ápolandó szolidaritási érzésbe és a felebaráti szeretetbe ütközik. Tehát: vallás-erkölcsi nevelés, a keresztény morál érvényesítése a köz- és üzleti életben; kérlelhetetlen küzdelem az embernek ember által való kizsákmányoltatása ellen minden alakjában; legyen az uzsora, csalás, árdrágítás, tisztességtelen verseny vagy bármely más módja a gyengébbek rovására való erkölcstelen meggazdagodási törekvéseknek; a keresztény társadalom nevelése a gazdasági és kulturális életben őt megillető szerep elfoglalására, anélkül, hogy bármilyen egészséges gaz-

dasági erő, melyek közül egyet sem nélkülözhetünk a megerősödés nehéz munkájánál, működésében gátolhatnák, vagy megbéníthatnák; a bevándorlási és megtelepedési feltételek szigorítása. Ezeknek az elveknek keresztülvitele nem sérelmes hazafias érzésű, becsületes zsidó polgárainkra nézve, sőt kiküszöböli a társadalomból azt a súrlódási anyagot, amelynek hatását éppen a legjobbak köztük érezték leginkább; nem izolál minket a művelt emberiségtől, amellyel fenn kell tartanunk az erkölcsi szolidaritást, ha vissza akarjuk nyerni azt a világpolitikai helyzetet, amelyről a reánk szakadt események taszítottak le és amelyre multunk, kultúrfokunk és a nyugati civilizációnak tett szolgálataink címén Isten és ember előtt jogunk van.

Az ilyen szellemű belpolitika megalapozza azt a külpolitikát, amelyről tüzetesen nyilatkozni nem kívánok, mert számolok helyzetünk rendkívüli nehézségeivel. Tudom, hogy kalandos vállalatokba nem bocsátkozhatunk, hogy bele kell illeszkednünk az igazságtalan békeszerződések kereteibe és az időtől, tarthatatlanságuk bebizonyosodásától és az általános kijózanodástól kell várnunk azok kijavítását. De addig is követelnünk lehet, hogy amidőn a szerződések teherétételeinek súlya irgalmatlanul reánk nehezedik, azok gyér előnyeiben is részesüljünk, jelesül: az elszakadt területeken lévő fajrokonaink kisebbségjogi tekintetében, továbbá Középeurópa gazdasági újjáépítésénél való igazságos figyelembevételben. Követeljük, hogy annak az engedékenységi politikának, amely még a koronás király kiszolgáltatásától sem riad vissza, legalább némi ellenértékét lássuk, a hatalmunkkal szemben nyilvánuló jóakaratában. De ennek nyomát hiába keressük. Hiszem, hogy biztosságunk kockáztatása nélkül lehetséges több önérzetet, több gerincességet tanúsítani és nemzetünk érdekében erőteljesebb propagandamunkát folytatni, mint eddig tettük; mindenesetre helyes volna, ha a kormányzat az ellenzék leküzdésére fel-

használt energiákat ezekre a célokra fordítaná. Abból a kevés erőből, amely rendelkezésünkre áll, valóban semmit sem szabad másra, mint nemzeti célokra pazarolni . . .

*

Íme egy hatalmas egyéniségnek az állami életnek minden terét érintő, megértő szociális érzéssel szaturált — „a jog és tiszta erkölcs kettős alapján” felépített hatalmas programja — útmutatása.

A vezér megvolt, a párt nem lett meg, — máig sincs meg.

Miért van ez így? Megírtam sok esztendővel ezelőtt, legutóbb 1926-ban: Apponyi Albert *izolált jelenség* a magyar politikában; izolált, mert hatalomra *nem* törekszik; izolált, mert a fórumon még mindig azok hangoskodnak, kik *nála* „nemzetibbek”, *nála* „keresztényebbek”; izolált, mert tudatos mérséklete és az ellentétek kiegyenlítésére törekvő bölcsesége félelmetes azok előtt, kiknek kenyere az ellentétek szítása és kiélezése, rémük pedig: a jobb belátásnak a derengése; izolált, mert tőle s csakis tőle tartanak mindazok, kik nyomban „destrukciót” üvöltenek, mihelyt „munkájukat” a kritika szele éri. Nyíltan kimondom: végzete ennek az országnak, Apponyinak az izolálásig való — bocsánat a szóért — agyonünnepeltetése és ugyancsak az izolálás érdekét szolgáló szobrosítása: magasra, mind magasabbra tolják; oly magas piedesztálra azért, hogy véletlenségből se nyúlhasson a hatalom után, melynek Magyarországon mindig voltak a privilegizáltak és nélkülözhetetlennek vélt árendásai, — örök bérlői.

Megírtam ugyanakkor:

Apponyi Albert igaz, hatalomra nem vágyik; ám bárki is lássa, megjósolom: megelevenedik a szobor és megmozdul, mihelyt az apró mahinációkon győzedelmeskedő *történelmi szükségesség* kategorikus imperatívusa kényszeríti majdan az örökifjú „patriarchát”, — *cselekvésre*.

IV. KÁROLY.

Budaörs, Tihany és Funchal, nemcsak egy szerencsétlen fiatal király, alig félesztendő, mélységesen tragikus golgothajárásának határkövei, — hanem ahogy egymásból következnek el nem választható összefüggésben, állomásai egyúttal a magyar sors végleges beteltének, mert a fiatal uralkodóban *Nagy Magyarország utolsó koronás királya* hunyt el . . . Károly király, *magyarok* királya.

Emléke mellett Apponyi Albert, az ő „atyai barátja” következőképen tesz hitvallást:

Én, aki hozzá egyénileg közel állottam, tanúsíthatom, hogy ő lett volna négyszáz esztendő óta az első, valóban nemzeti király, azoknak az ideáloknak megvalósítója, amelyekért egy félszázadon át küzdöttem. Tanúsíthatom azt is, hogy lelke egész hevével szakadatlanul azon fáradozott, hogy véget vessen annak a borzasztó háborúnak, amelynek kitöréseért őt a felelősségnek legkisebb részecskéje sem terheli; hogy tanácsadóinál is jobban ismerte fel a modern társadalmi fejlődés követelményeit, mindnyájunknál előrehaladottabb volt a demokratikus felfogásban, mely nála a nép szeretetében, mélységes vallásosságában, mélységes, minden kurzus-kereszténységtől nagyon elütő keresztény katolikus hitében gyökeredett. Követhetett el hibákat; ki az az ember, aki ettől mentesítve van? De jó magyar király lett volna, nemzeti ügyünknek és magyar népének igaz barátja, ha az isteni gondviselés nyugodt

időkbe helyezi őt. így csak szándékairól tanúskodhatunk, mi, akik azokat ismertük és sirathatjuk azt a végzetet, mely nem engedte megvalósításhoz” ...

A „Kelet Népé”-ben (1919) Apponyi a következőket írja:

„Amióta a magyar hadsereg követelése vált politikai életem tengelyévé, impossibilitásom főtényezőjévé, de egyszersmind hivatásom igazolásává, — közéletem legboldogabb pillanata az volt, midőn IV. Károly király, akit most divat kövekkel dobálni, de akinek ezt a tényét sohasem tudom, elfelejteni, nekem kijelentette, hogy a magyar nemzeti hadsereg eszméjét magáévá teszi. Ragaszkodott is hozzá, dacára annak, hogy igen kevés kivétellel összes generálisai ellenezték. Nekem közvetlenül azon katonai tanácskozás után, amelyen ez az ellenzés kimondatott, volt audienciám és azt a megnyugtató kijelentést vettem a királytól, hogy őt a magyar hadsereg létesítésére irányuló akaratóban nem tántoríthatja meg senki és semmi” ...

Néhány nappal pedig a király halála előtt (1922 március 26-ikán) azt írja a „Kelet Népé”-ben:

„Ő felsége, mélységes meggyőződéssel vall demokratikus meggyőződések. Uralkodásának azt a leginkább kifogásolt tényét, Tisza Istvántól, mint miniszterelnöktől való megválását tisztán az okozta, hogy a király a választójogi reformnak annyira határozottan demokratikus irányban való keresztülvitelét tartotta szükségesnek, amennyire Tisza István saját meggyőződésénél fogva elmenni nem tudott. Nem vitatom, politikai hiba volt-e, vagy nem, hogy a fiatal uralkodó ebben a kérdésben nem rendelte alá saját meggyőződését hatalmas minisztere meggyőződésének; csupán a tényt állapítom meg, hogy ez a meggyőződés nála nagyon szilárd és megingathatatlan volt. Ezt pedig nem az egyszerű tényből következtetem, melynek utóvégre lehetne más magyarázata is, de magának ő felségének bizalmas közléseiből, aki velem szemben nem egyszer

visszatért erre a tárgyra, miközben részletesen elmondta Tisza Istvánnal folytatott vitatkozásait és azt a hitét, hogy a társadalmi, valamint az állami rend biztossága feltétlenül megkívánja a politikai jogok szélső kiterjesztését, valamint egyáltalán a szociális reform gondolatának erőteljes felkarolását. A király ezekről a tárgyakról olyan hévvel beszélt, még pedig négyszemközt, mikor a hatásra számítás ki volt zárva, milyent csak igen erős benső meggyőződés sugallhat...” Apponyi fenti soraiban azt említi, hogy a király választójogi mentalitását annak bizalmas közléseiből ismeri, — ám a maga ösmert, bocsánat, túlzott szerénységében, arról viszont nem beszél, hogy IV. Károly úgy a katonai, mint a választójogi kérdés tekintetében az ő s csakis az ő hatalmas szuggesztívójának hatása alatt állott, mi éppen nem kisebbíti egyébként szerencsétlen királyunk megértő jó szándékát. Mert arról viszont *én* tudok, s ma már alig vagyok indiszkrécióval vádolható, ha megemlékezem arról, hogy Apponyinak volt alkalmá a fiatal felség előtt rámutatni arra: „hogy a növekvő demokratikus mozgalmak magában a háborúban gyökeresnek, lévén az egész természetes, hogy a tömegek, melyekre terhek az önfeláldozásig nehezedtek, nem lesznek hajlandók az eddigi politikai jogtalansággal beérni, annál kevésbbé, mert nem egész indokolatlanul úgy vélik, hogy a háborús nyomorúság túlnyomó terhe éppen politikai jogtalanságuk miatt hárul reájuk, — itt *nem* cselekedni, s *nem* elébevágni kirobbanásoknak annyit tesz, mint közvetlen veszedelmet felidézni, — a külföld példája is int, — pepecselni, holmi középutakkal avagy fél rendszabályokkal a kérdés lényegét megkerülni nem lehet, nem szabad, — az általános választójog a nép köztudatában — nem több, nem kevesebb, — mint demokratikus reform élj — nem halasztható, — nem szabad azt az elv kárával kényszerítés látszatával megvalósítani, — holott történelmi szükségesség az, ami küszöbünkön kopogtat”...

Azért írom, hogy én tudok arról, hogy *Apponyi Albertnek* volt alkalmá a boldogemlékü király előtt ezekre rámutathatni, mert a fenti idézet, *részlet egy memorandumból*, amelynek megírására *Hunyady József* gróf kérte meg *Apponyi Albertet IV. Károly* parancsára. A memorandum, a maga természeténél fogva titkos lévén, annak lemásolására *Apponyi Albert* feleségemet kérte fel, a király elé való juttatására pedig mint kurirt engemet bízott meg. A memorandumot a Hofburgban 1917 május 11-én adtam át *Hunyady József* gróf szárnysegédnek.

És csodálatosképpen *Tiszát, Eszterházy Móric* követte *miniszterelnöknek*, azt *Wekerle Sándor* — és nem *Apponyi Albert*, — kinek koncepciója ismét csak híjján maradt a hatalomnak.

Károly király elé *Apponyi* utoljára Tihanyba járult — búcsúzásra. Hazajövet könnyel szemében mondta nékem: „Vigasztalni mentem s megvigasztaltattam, csodás a királyi párnak lelkiereje, csodás Isten rendelkezésében való alázatos keresztény megnyugvása.”

*

És *Apponyi Albert* haladt tovább rendeltetése pályafutásán: „Legitimista voltam és vagyok, mert megingathatatlan, a történelemből, nemzetünk lélek tanának ismeretéből és a múlt tapasztalásaiból merített meggyőződésem az, hogy csupán ennek az elvnek alapján nyerheti vissza a nemzet teljes belső konszolidatív föltételeit, az erkölcsieket épp úgy, mint az intézménybelieket, csupán ennek az elvnek egységesítő és megnyugtató erejével állíthatja helyre a jog föltétlen uralmát, a renddel párosult szabadságot”.

*

IV. Károlyt, magyarok szerencsétlen királyát, a rögös, a meredek, a magasak felé vezető útra terelte történelmi hivatása, tragikus végzete: a Golgothát

járta, melyet csakis az emberiség héroszai járnak, azok, kik hisznek és kínhalált szenvednek az eszmékért, melyeket szolgálnak, nem gondolván azzal, hogy a tömeg mindenkor és mindenütt az Isten-emberek felé üvöltötte a „*feszítsétek meg*”-et. És hogy megroppant a magyar király a *magyar kereszt* súlya alatt, *halálával szolgálja a megváltásnak*, ennek a meggyötört magyar nemzet megváltásának, a nemzeti feltámadásnak ügyét ...

NAPJAINK APPONYIJA.

Apponyi Albert napi aktualitásáról már régen megkapó módon gondoskodott a Székesfőváros, mely az Apponyi-téren márványba vésve hirdeti:

„Az a tér nevét nyerte napjaink díszétől, a nemzet dicsőséges nagy fiától, Apponyi Albert gróftól, 1921 május 28-án, amikor az ország egy szívvel, lelkesen megülte e fiának betöltött 75. életévét és közéleti szereplésének 50. évfordulóját. Élete tisztaságát, önzetlenségét, a haza szolgálatában kátói jellemét és cicerói ékesszólását e kőbe vésve tanúságot kívántak az utókor számára tenni azok, akik vele egyidőben éltek. Magyar! Aki ezt olvasod és e téren áthaladsz, vidd az ő dicső emlékét magaddal a szívedben.”

*

Az államférfiú korának gyermeke, kinek hivatottsága aszerint bírálendő: mennyire alkalmas a korát mozgó eszmék bírálatára, taglalására, magyarázatra és propagálására, — mindezt a multak tanulságainak hasznosításával, a jövő szükségességeinek felismerésével:

Minden együtt fejlődést jelent.

Apponyi szerint: „a hagyomány nem jelent megkövesült maradiságot, hanem jelenti ellenkezőleg, a fejlődés folytonosságát. A törzs és gyökér mindig ugyanaz marad, de az ágak némelyike kiszárad és helyükbe mások nőnek. A fenntartás érdeke nem azt

kívánja, hogy a száraz ágakat is megtartsuk, hanem ellenkezőleg, hogy azokat magunk távolítsuk el és ne hagyjuk a szélvészre letörésüket, amikor lehullásukban az egészséges ágak közt is pusztítást vihetnek végbe. A szervileg fejlődő új hajtásoknak kell biztosítani a régi gyökérből fakadó nedvek egész éltető erejét, a régi törzs szilárd szívósságát. Nemzetünk jövője függ attól, hogy a hagyomány szelleme ekkép érjen bennünk, hogy a múltból gondosan vigyük át a jövőbe azt, ami él és amivel a folytonosságot biztosíthatjuk, de ne *kapaszkodjunk abba, ami elvesztette életképességét*. Meg vagyok győződve, hogy *Széchenyinek is ez volna a tanítása*, ha ma élne köztünk, mert egész módszere az adott erőviszonyok számbavételén alapult.

Aki Apponyit magas életkoránál fogva konzervatívnak nézi, nagyot csalódik, — ő ma is progresszív minden vonatkozásban, — a fejlődést szolgálja ma is; éppen azért petrifikált meggyőződésesei nincsenek, mindig kész azoknak a köz haszna érdekében való revideálására, — konzervatív oldalról miként ő maga mondja, a közéleti tisztesség iránti érzéket, csak azt hozta magával.

Amily derűs életfilozófus, oly fanatikusa a munkának, — amily fegyelmezett a gondolatvilága, oly intenzív a felelősségérzete. Mély vallásossága és keresztény meggyőződése nem kerül ellentétbe a liberalizmussal, — „én mindenkor híve voltam a liberalizmus alaptételeinek. Ezek: a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság és minden, ami ebből keletkezik. Ezeket az elveket képviseltem és képviselem akkor is, amikor a divat a liberalizmus ellen fordult”. Buzgó katolicizmusa sohasem válik türelmetlenséggé mások hitvallásával szemben. „A zsidóüldözést már csak azért is perhoreszkálom, — írja (Kelet Népe 1920) — mert nagyrészt nem más, mint a tunyaságnak, a versenyző munka vállalásától való idegenkedésnek egy megnyilvánulási formája,

egyébként pedig a keresztény irányzatnak lesiklása a krisztusi morálnak önuralmat és magabizállást követelő magaslatáról, a duhajkodás és féktelenség azon örvényébe, „amelyben mindig rossz szenvedélynek engedni lehet.”

A politikai vezérkedésről tapasztaltakat lapidárisan a következőkben foglalja össze: „Két dolgot nagyon élesen kell egymástól megkülönböztetni, bár látszólag összefolynak: azt a bizalmat, amely szívesen ruházza valakire valamely párt parlamenti képviselőt és azt, amely elfogadja annak a valakinek irányítását. Igazán csak az utóbbi nevezhető vezérségnek”. Nyilván ennek tudatában hártotta el magától az utóbbi esztendőben is gyakorta ismétlődő felszólalást, hogy az új alakítandó ellenzéki párt élére álljon, — mert *nem az ő programja mellé* kínálkoztak a közlegények, hanem készen hozták a programot magukkal, — a banda szalonkarmester után vágyott. De tudta Apponyi azt is, hogy az ellenzéki helyzet megünása hova-tovább követni szokta a nagy nekibuzdulást, mivelhogy az intelligencia sem jobb az Apponyi függetlenségi parasztjánál, kiről „Emlékirataidban jó humorral írja: „A magyar parasztság zömében függetlenségi volt és úgy érezte, hogy becstelenséget követ el, ha azt a zászlót elhagyja. Ha tehát már arra vete-medett, legalább hasznát akarta látni és kormánypártivá lett. Középuton megállni az ő szemében annyit jelentett volna: mint se pénz — se becsület.”

Apponyi minden ünnepeltetés ellenére tisztán lát, — elfogulatlan mindenképpen, úgy mások, mint főképen saját egyéniségének megítélésében. Mint alapos bibliaismerő tud arról, hogy meg vagyon írva már Szent Márk evangélioma VII. részének 6. fejezetében a farizeusok felől: „e nép csak ajakkal tisztel engem, az ő szívek pedig távol vagyon én tőlem!”

Egy emlékezés ide kívánczok: 1921 május havában Amerikába készültem; elutaztam előtti napon fel-

kerestem *Wekerle Sándort* várbeli lakásán; beteg, nagyon megtört volt szegény; vagy harmadfél órát tartott magánál; testi fájdalmai dacára sziporkázott; — ki tudja, mikor látjuk egymást újból — mondja — emlékül adok néked az útra néhány politikai portrét ... és keserűséggel portrétezte „barátaim”, kevés humor, inkább maró szarkazmussal, — volt, akit megvetéssel, — majd minden átmenet nélkül: „nagyon kérelek, végy magadnak kedvemért még elutaztad előtt időt és keresd fel Apponyit, mondd meg néki: a sok közül, kivel érintkeztem, csak őt tanultam megszeretni, megbecsülni; maga a tisztesség ő, kiért és kivel érdemes még dolgozni, — vezéremül vallom, öreg közlegénye leszek, ha pártot alakít, minden pénzügyi tudomásommal támogatom; önzetlenül, ezt elhiheti nekem, — ambícióim fiam már nincsenek” . . .

Sötét sejtelveim nem csaltak a messze idegenben, élve nem láttam viszont *Wekerle Sándort*, néhány rövid hónap s hazatérve ép, hogy a ravatalát értem; vele is egy nagy magyar szállt sírba, „kire — boldogan tanúsítom — hódítólag hatott Apponyi politikai élete alap gondolatának helyessége” . . . Áldassék emlékezete.

*

Csak, aki kacagni hallotta valaha Apponyit, az tekint némiképp az ő lelki világába, sejtje meg annak derűjét.

Íme, egy kis epizód, saját előadásában, humoros utójátéka egy nagy parlamenti diadalnak: Mikor beszédem befejezése után, emelkedett hangulatban, a tanácskozó-teremből a Ház folyosójára kimentem és ott is körülvett a siker atmoszférája, a gratulálok és éljenzők sokasága, nagy izgalomban hozzám tolakodott inasom, aki hazulról azzal a hírrel jött, hogy feleségem daxli-kutyáját, a háznak általános kedvencét, egy meggondolatlan szólósétája közben elfogta és bevitte

a kutyapecér. Mit volt tennem, mint otthagynom az egész dicsőséget és a nap javarészen át végigszaladnom az összes instanciákat, míg végül a Rákosmezején levő fogdájából személyesen kimentettem a delikvenst. Bennem elég derült életfilozófia lakik, hogy a földi dicsőség felszínességét élénken éreztető e kis epizódnak humorát élvezzem, mert igazán nem rossz kis genre-kép a kutyapecér-keresésbe átsapó parlamenti diadal.

*

Gondviselésszerűnek mondható, hogy az alant vázolt szobrosítási kísérletnek is az ország látta hasznát, mert a *great old man* nem örlődött meg belső harcainkban, — nőtt, folyton nőtt *Isten kegyelméből*, — ma őt *a világ reklamálja magáénak*.

Nékem azon különös szerencse jutott osztályrészül, hogy a lepergett tizenöt esztendőben közelről volt alkalmam hatalmas munkásságát figyelhetni s mi több, ennek a *szívével gondolkodó* nagy embernek lelkivilágába betekinhetni.

Emlékezésem nem dicsőítő cikk; ma százan és ezren írnak dicsőítő cikket róla kül- és belföldön, — azt óhajtom, hogy soraim minden olvasója részére *lehetővé tegyem ennek a nagy magyar bölcsnek lelkivilágába való némi betekintheést*, mit úgy vélek elérhetni, ha őt magát szólaltatom meg, őt, kinek hite szerint: *Csak a jog és a tiszta erkölcs kettős alapján építhetjük újra az országot.*”

*

Arról, hogy mik a nemzet feladatai a háború alatt és után *Apponyi Albert* 1915 végén ezeket írja:

... A mostani borzasztó háború iszonyú következményei csak megerősítettek abban a meggyőződésemben, hogy a népek hivatva vannak egymást megérteni és békés versenyben törekedni az emberiség legmagasabb céljai felé. Sok idő fog eltelni, amíg ezen háború legszomorúbb öröksége, a kölcsönös gyűlölet

és a kölcsönös bizalmatlanság jobb, nemesebb érzelmeknek fog helyt adni.

... Az elkövetkező új világalakulatban bele kell illesztenünk politikai eszményeinket, Magyarország állami és nemzeti önállóságának az eszméjét; ragaszkodnunk kell ehhez az önállósághoz, amíg ezen alapeszménk és a világtörténeti szükségességet képező alakulások közt megtaláljuk az áthidalást, a kapcsolatot.

. . . Elesett hőseink szava harsog a fülünkbe. Azoktól, akik nem haltak vértanúhalált a harctereken, megköveteli, ne engedjék meg, hogy mártírhálaluk kárba vesszen és ne hozza meg a nemzetnek a gyümölcsöket, melyekhez Isten és emberek előtt szent joga van. A hazája sorsán tétlenül búsuló magyar számára a XX. században nincs hely. Olyan magyarokra van szükség, akik dolgoznak, küzdenek, akik rendíthetetlenül bíznak hazájuk jövőjében. Olyan férfiak kellene, akik az 1848-i nagy alakok hagyományaihoz híven tudják, hogy Magyarország államisága és függetlensége csak a haza fiainak az erejére támaszkodhatik.

*

1916 pünkösd ünnepén pedig a következőket írja német nyelven a „Kelet Népé”-ben:

„Milyen a magyar néplélek”? Ezt megmondta *Naumann* is: „Mindabban, ami egyediségük, nemzeti sajátosságuk és függetlenségük megvédését illeti, a magyarok kemények, mint az acél.” Igen, ez a magyar néplélek. Abban, ami a magyar hivatás és a magyar létezés lényegét képezi, kemény mint az acél, sőt ennél is keményebb. Ebben rejlik az értékünk. Ha lágyság volna, nem volna értékünk. Ha a megpróbáltatás órájában keményeknek kell lennünk, akkor bele kell nyugodni abba, hogy ez a lélek mindig kemény, még ha bizonyos szempontokból kényelmesebb is volna a lágyság. Ezt a keménységet csak az

etikai érzés és a kötelességtudás enyhítheti, de a külső kényszer, a béke csak keményebbre kovácsolja ezt a lelket. Ez a néplélek nemcsak akkor kemény, ha védi a maga jogát, de akkor is, amikor teljesíti a vállalt kötelezettséget.

*

A nemzeti újjászületés erkölcsi feltételeiről, 1920-ban következőket írja a „Kelet Népé”-ben:

... A háború, a forradalom, a kommunista rémuralom pusztításai után valóságos újjászületésre van szüksége nemzetünknek. *Újjászületésre a jog terén*, mert bármennyire keressük ösztönszerű iparkodással a bekapcsolást a jogfolytonosságba, annak szigorú logikája nem érvényesülhet az alapvető ténybeli átalakulások tekintetbevételével nélkül; *újjászületésre a gazdasági téren*, mert fennmaradásunk oly nagymértvű új értéktermeléstől függ, mely a nálunk szokásosnál sokkal megfeszítettebb munkát és annak nagyobb rendszerességét követeli; *újjászületést a szociális téren*, mert bármennyire utópia legyen az életsorsok teljes egyenlősége, a tátongó úr, amely a csekélyszámú gazdagot a nagyszámú nélkülözötől elválasztja, át-hidalást kíván; a munka nagyobb részt követel az általa termelt javak élvezetéből, a tömegek a kultúra gyümölcseinek élvezetében nagyobb mértékben kívánnak részesülni.

. . . Legfőbb feladatunk az önzés legyőzése, le kell küzdenünk az egyéni önzést, az osztály önzést, a párt önzést, az anyagi önzést, a hatalmi önzést.

Nem az önérdék kiküszöbölését értem ez alatt, ami sem nem lehetséges, sem nem kívánatos, hanem az önérdék azon kinövéseinek letörését, amelyek azt a közérdekkel ellentétbe hozzák. Legyen anyagi önérdék: hiszen a gazdasági tevékenység azon intenzívitásának, amelyre rászorulunk, ez egyik nélkülözhetetlen feltétele; de a nyereségszerzésnek mindazon módja, amely

a köz károsításával jár, kíméletlenül letörendő. Nem lehet minden egyes embert erkölcsi oktatás által a jogosulatlan nyereségvágyból kigyógyítani, bár józan felfogással az önérdék szelleméből kifolyólag is megállapítható, hogy a mások kárával elért nyereség csak lutri és nem létalap; de a gazdasági érdekképvisellettől már meg lehet és meg kell követelni, hogy mind-egyik vizsgálja a saját gazdasági ágában előforduló árdrágító, kiuzsorázó és egyéb visszaéléseket, ne csak a máséban iparkodják azok ellen a maga körében küzdeni. Az utolsó szót e tekintetben egy okosan drákói állami törvényhozásnak kell kimondani, mely minden intranszigenz szigor mellett figyelemmel van az evangélium egyik példabeszédének intelmére: vigyázzunk, nehogy a gazzal együtt a jó vetést is kitépjük.

Habár utópia marad is a társadalmi helyzetek teljes egyenlősége, egy bizonyos pontig a kiegyenlítéssel el kell jutnunk nemcsak saját nyugalomunk szempontjából, de az etika parancsszava szerint is. A hygienikus létfeltételek s a normális családi élet élvezhetőségének lehetőségében nem szabad hogy különbség legyen a társadalmi osztályok, helyzetek közt. Tűrhetetlen állapot az, hogy p. o. míg az első évnek csecsemőhalandósága a vagyonos osztályoknál 5-6%-ot tesz ki, addig ugyanezen arányszám a munkásoknál 25-30%-ra emelkedjék; tűrhetetlen állapot, hogy a munkásosztály tagjainak középelettartama vagy 10 esztendővel kevesebb legyen a vagyonosokénál; ezekben a hygienikus viszonylatokban, mint már mondtam, valamint a tehetség érvényesülésének lehetőségében el kell érünk a kiegyenlítést. De a munka jövedelmének minimális megállapításában sem szolgálhat alapul a pusztá életfenntartás; munkabérnek mint termelési költségnek mérlegelése: ez a bértörvény nem a keresztény etika talaján termett, hanem annak mellőzéséből született. A keresztény etika az embert nézi a munkásban, akinek emberhez méltó élethez van

joga, tehát olyan élethez, mely ötet ki nem zárja a magasabb civilizáció nyújtotta finomabb életelvekből, melyek ha nem is kizárólagosan, de nagyrészt az ő munkájának köszönhetik létezésüket. Az a szociálpolitika, mely a termelés összeredményében mindig nagyobb és nagyobb mértékben részesíti a munkatényezőt, egyenesen keresztény követelmény.

Az önzés leküzdése után a keresztény ethikánakma legaktuálisabb megnyilvánulása a lelkiismeretes munka kötelességének átérzése. Hogy hazánk regenerációja csak megfeszített s lelkiismeretes munka mellett lehetséges, hogy nagyobb értékemelés és helyesebb értékmegosztás nélkül gazdasági és kulturális veszteségeink pótlása lehetetlen, azt talán felesleges bizonyítani. Itt egy nagy kötelesség előtt állunk tehát, mely egyaránt kötelez mindenkit s melynek teljesítését, ha szükséges, törvényes intézkedésekkel is biztosítani kell. Nem heverhet itt parlagon semmi termelési eszköz, semmi képesség. Aki valamely termelési eszköznek birtokában van, az tartozik azt megfelelő termelésre felhasználni; a római jognak a tulajdonról adott az a definíciója: „Jus utendi et abutendi” nem keresztény elv; az „abutendi”-t a keresztény morál feltétlenül törli. Át kell alakulni annak a sajátos társadalmi értékmegállapításnak is, amely annál nagyobb tiszteletet biztosít mindenkinek, mennél kevesebbet dolgozik, meg kell becsülni a munkának minden nemét s annak minden hűséges végrehajtóját. Biztosítani számára munkájának becsületes eredményét a parazitizmus minden nemével szemben, hogy ne legyen ürügy a nemdolgozásra. A keresztény társadalomnak fölénye attól függ, hogy dolgozni tanuljon s ezt az államnak minden eszközzel elő kell mozdítani.

. . . Meg kell találni azt a nyugvópontot, amelyen az örökkévalóságra rendelt keresztény elvek földi alkalmazása állandóságot ígér, mert megnyugvást, igazságot, békét jelent minden becsületes hazafira

nézve, ha egyénileg nem is vallja a keresztény világ-felfogást. Azzal, hogy állandóságot biztosítunk neki, tartozunk nemcsak a keresztény elv komolyságának, hanem nyugalomra és megállapodottságra áhítózó szegény hazánknak is. . .

*

Születésének 75-ik évfordulója alkalmával országosan ünnepeltetvén, következőket mondja:

... És most mit mondjon még önöknek egy öreg ember, aki romokban látja mindazt, amiért egy fél-századon át dolgozott, fáradozott, küzdött? Sütkérezem-e önök előtt a múlt valódi vagy vélt dicsőségében? Bizonyítgassam-e, hogy mi mindenben volt nekem igazam, mi mindenben tévedtek mások? Avagy Jeremiásként siránkozzam Sión pusztulásán és hazafias könnyhullatásba vezessem át ezt az ünnepi összejövetelt?

Sem az egyiket, sem a másikat nem teszem. Az első *a multak kontroverzáinak felszítása*. Ez az a *tiltott mulatság*, amelyre az egyéni hiúság ösztökélhet ugyan, amelyet azonban erős elhatározással *száműznünk kell lelkivilágunkból*, mert ezzel szétforgácsoljuk az olyan erőket, amelyeknek hivatása, hogy együttműködjenek. A második, a *meddő-kesergés* pedig a pusztulásba való belenyugvásnak egy neme, amely azt befejezett ténynyé változtatná. Nem így, mélyen tisztelt közönség! *Még ha az a törődött aggastyán volnék is, aki koromnál fogva lehetnék, ha szavam suttogna és kezeim remegnének, ezzel a suttogó hanggal is azt mondanám: — ne csüggedjeteK és a reszkető kézzel azokra osztanék áldást, akik tesznek, akik cselekednek, akik építenek*. De mivel Isten különös kegyelméből agyamban, szívemben, testemben *az élet teljes erejét érzem, így szólok: Ne csüggedjünk, bízzunk, dolgozzunk!*

... Mi pedig, a közélet emberei, akik egyenesen a haza ügyét szolgáljuk, *adjunk példát népünknek*, a mi

munkánk önzetlen, lelkiismeretes, hű teljesítésében. E példák nélkül nem fog terjedni az a szellem, amelynek uralmától függ nemzetünk jövője. *Rettenetes felelősségünk tudatában pusztítsunk ki lelkünkéből minden salakot, mert nagy számadással tartozunk, ha bármi más él leikeinkben, mint a kettős eszmény: Isten és haza!*

*

Legitimizmus és demokrácia című essay-jében 1922 március hó 26-án, néhány nappal IV. Károly királyunk elhalálózása előtt következőket írja a „*Kelet Népé*”-ben:

... Választójogi vonatkozásban ne feledjük azt, hogy *egy haladás kielégítő volta nem attól függ, mennyivel visz előbbre egy elavult rendszerrel szemben, hanem attól, mennyire felel meg a jelen idő követelményének.* Régi tapasztalás az, hogy mindig akadnak, akik magukat szabadelvűeknek, haladóknak tartják, mert egy 10-20 év előtt történt akkor tényleg kielégítő haladásra esküsznek, ott azonban megállanak, nem gondolván meg, hogy az idők fejlődnek, hogy ugyanaz, ami bizonyos számú évek vagy éveket pótló események előtt haladás volt, az ma maradiság és hogy a múlt nagy reformerek hagyatéka, ami nem csak abban áll, amit tényleg alkottak, hanem abban a szellemben is, mely őket lelkesítette és mely csak alkotásaik továbbfejlesztésében nyilvánul meg igazán...

... A magyar legitimizmus az alkotmány folytonosságának tana, az egész alkotmányé, a maga tényezőinek szoros és elválaszthatatlan összefüggésében, melynek szétszakítása halált jelent. A folytonosság pedig az élet folytonossága, tehát fejlődés, tehát átalakulás a nemzeti élet törvényei szerint, melyek részint a nemzeti egyéniségből, részint a környezet belátásából származnak, csakúgy, mint minden élő lény fejlődési törvényei. A növény a maga szerves törvényei

szerint nő és virul, de mégis a környezetnek: égalj, talaj, szabad területen vagy erdőben való elhelyezés stb. erős befolyásával; ha ezekhez alkalmazkodni nem tud, elpusztul. Épígy az állat, az egyes ember és a nemzetek. A legitimizmus, mivel a nemzeti élet szerves összefogásának a tana, különösen képesítve van arra, hogy ezekkel a fejlődési törvényekkel, úgy a belülről kinőtteket, mint a környezetből eredőket, elfogulatlanul és félelem nélkül mérlegelje, megformulazza, alkalmazza. Nem veszi ki a fejlődés törvénye alól magát a királyság intézményét sem. Ennek alapgondolata érintetlen maradhat, mert az a királyi hatalom, melyet a magyar nemzet gerince valóban látnoki szellemmel alkotott meg — a népjogokkal való összenőtt-ségében — szinte belekívánczik a demokratikus fejlődésbe; de egyes jogosítványaiiban igenis módosulhat és módosulnia szükséges, amit senki világosabban tiPm lát, mint maga Károly király, ami pedig az alkotmánynak a nemzet jogait megformulázó részét illeti, a legitimizmus gondolkozásának szerves természetete folytán megtudja érteni a nemzet belső erőinek és a külső behatásoknak *mai* állapotát és *ehhez* szabja a szükséges átalakításokat, nem pedig ahhoz, amely 10-20 év vagy amely a múltban élő, a multat vissza-síró egyesek és osztályok ízlése szerint való. így kellett eljutnia a demokratikus átalakulásnak elfogadásához, ami — mint láttuk — elvileg a magyar jogfejlődés alapgondolatának felel meg, gyakorlatilag pedig egyedül adja meg az irányítás lehetőségét. Mert, ha a belső erőket nézzük, akkor lehetetlen nem látnunk, hogy a tömegek öntudatosági foka épúgy, mint a háborúban játszott szerepe folytán a jogfosztás ma már igen veszedelmes játék, robbanó anyagok felhalmozásával egyenlő; ha pedig a környezet hatását vesszük szemügyre, úgy csodálkoznunk kell azon a félnkségszülte merészségen, mely a szélső demokratikus alapon szervezett összes európai nemzetek közé akar

ékelni egy minden oldalról ostromolt, csakis erkölcsi fölényére támaszkodni hivatott kis nemzetet, akkép, hogy egyedül ő tartson számos honpolgárt a jogtalanság állapotában, a jogokkal állítólag felruházottak nagy részét pedig a nyílt szavazás által tényleges függésben. Hiszen ha Középázsiba visszavándorolhatnánk, akkor ezekkel a kedvtelésekkel talán meg lehetne próbálkozni, de a XX. század Európájában a kísérletet túlmerésnek találom, összeomlásából pedig nagy veszélyek keletkezhetnek. Akkor fog majd korlátozás lehetősége nélkül érvényesülni a demagógia és vele az ochlokrácia réme; ma jogfosztás és jog-kigúnyolás nélkül (milyen a nyílt szavazás) lehet a demokratikus haladásban a puszta tömeguralmat intézményesen el-lensúlyozni; ma a társadalom vezető elemei még biztosíthatják maguknak a vezérszerepet azzal, hogy vezetnek, nem pedig hátritolnak; akkor talán késő lesz.

Az az összefoglaló organikus felfogása a nemzeti életnek, melyet a királykérdésre való vonatkozásban legitimizmusnak nevezünk, nem tud elzárkózni ezektől a felismerésektől és ezért kapcsolódik össze a demokratikus gondolkozással. De azért is, mert nem fél tőle és egyedül neki nincs oka tőle félni; nem fél pedig azért, mert az általa képviselt elv — és egyedül ő — rendelkezik azzal az erkölcsi fékező erővel, amelyre a társadalomnak szüksége van, hogy rend párosuljon a szabadsággal, tekintély a nép joggal.

Mi kell avégből? Mi az, ami szükséges? Egy senki által kétségbe nem vont, alkotmányosan korlátozott, de a korlátokon belül szentnek elismert hatalom, melynek más támaszokra nincs szüksége, mint a törvényre és a törvény által megállapított közegekre, mely ennél fogva minden hivatalos és nem hivatalos, minden állami és társadalmi tényezőt a maga törvényes hatáskörének korlátai közé szorít, mindenki jogbiztosságát, szabadságát, fejlődési lehetőségét bizto-

sítja, de senkinek — legyen az hatóság, egyesület vagy bármilyen alakulat — nem engedi meg, hogy mások jogbiztosságát, szabadságát, fejlődési lehetőségeit megtámadja, megzavarja. Ez a tényező, ez az alkotmányos hatalom, ez az erkölcsi tényező nálunk egyedül a népjogokkal a szent korona tanában összeforrt magyar királyság, a törvényes koronás király, kinek sem jogcíméhez, sem uralkodói jogosítványaihoz kétség nem fér. Ezért jelenti az ő uralkodása a jogrendet, a konszolidációt, a törvényes szabadságot és az erőszaktól mentes tekintély uralmát. Ez az ősi tölgyfa olyan mély gyökerekkel bír, hogy a fehérikig növesztheti koronáját anélkül, hogy a viharoktól féltenie kellene a törzsöt; csak a száraz ágakat és a fattyúhajtásokat nyesi le a gondos kertész, de a fa növéstét nem gátolja. Ez az alap olyan szilárd, hogy merészen lehet reá építeni vakmerőség nélkül és ez a biztossági érzet teszi a legitimizmust bátrabbá a demokratikus fejlődés elfogadásában, mint ellenfeleit, akik a talajt inogni érzik lábuk alatt. A szabadkirályválasztók az alap gyengeségét a fölépítmény súlyával akarják pótolni és futóhomokon építenek egy nehéz lovagvárat, úgy most viszont azt mondhatom, hogy a legitimizmus az alap megingathatatlansága folytán megkíméli a reá épített alkotmány-palotát a levegőt és világosságot rabló kőtömböktől, mert sziklatalajra rakja ezt az épületet és tovább építheti, tervszerűen és bátran az egy mást követő nemzedékek szükségletei szerint úgy, hogy viharok ellen oltalmat nyújtson, de átjárja nap sugár és friss levegő.

A *demokratikus haladás szükségességét* nyomatékosan hangoztatja *Apponyi Albert* abban a nyilvánosságának szánt levelében is, mellyel megtisztelni volt kegyes egy 1931-ben írt tanulmányom megjelenése alkalmából:

„A demokratikus haladás ma nem ízlés dolga, hanem történelmi fejlődéstörvény, amelynek aki ellenszegül, könnyen a világtörténelem kerekai alá kerülhet. Különösen kis nemzetek nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy az egész világgal, illetve annak egyik leghatalmasabb szellemi árnyalatával szembeszálljanak. Ne hivatkozzunk ezzel a kifejezéssel szemben: „az egész világ”, az olasz fascizmusra, mert az nem antidemokrácia, hanem széles néprétegekre alapozott mozgalom; tömegek lelkesedése nélkül nem is képzelhető és csupán vajúdas a demokrácia legmegfelelőbb megvalósulási formájának létrehozásában. A diktatórikus elem is, mely Mussolini hatalmas egyéniségében nyilvánul meg, széles néprétegek feltétlen bizalmából és odaadó támogatásából szívja erejét. A tétel tehát áll, hogy az antidemokratikus irány az egész világ gondolkodásával hozna ellentétbe s így természetszerű akadálya volna annak a revízió-nak, amelyet a civilizált népek közvéleményének támogatásával akarunk elérni.”

*

„A magyar probléma — Amerikában” című cikkében 1924 január havában következőket írja a „Kelet Népé”-ben:

... Az a békemű, amely Versailles-tól—Trianonig lefolyt, legalább abban a részletében, amely minket közvetlenül érdekelt Trianonban, teljesen elhibázott: ellentétben áll azokkal a nagy célokkal, amelyek biztosításáért az amerikaiak százezrei teljes jóhiszeműséggel fogtak fegyvert: egy tartós béke biztosításáért és a szabadsági és demokratikus intézmények terjedéséért. Ép az ellenkezője állott be: az új berendezkedések az összeütközésre sokkal több anyagot tartalmaznak, mint a régiek, az újonnan született demokráciák pedig meg vannak terhelve a legyőzött államokban a békeszerződések ódiomával, a győztesekben a

népakarát ellenére eszközölt hódításokkal. Maradhat-e az a dolog annyiban? Megbarátkozhatik-e Amerika háborús céljainak ilyen megghiúsulásával, tehát politikai vereséggel?

Mindez arra a következtetésre vezet, hogy a békeművet csak ezentúl kell megcsinálni, akkor, amikor arra a lélektani feltételek a művelt világ közvéleményének evolúciójában meglesznek. Ez ma nincs meg, de erőszakos felforgatásra nem gondolunk. De ahhoz jogunk van, hogy a közvéleménynek ilyen irányban való kiérlelődését érlelni segítsük és ezt tenni kötelességünk.

Ennek a ténykedésnek egy részecskéje akart lenni működésem Amerikában, mely mint erkölcsi hatalom ép úgy latba esik, mint óriási anyagi segédforrásainál fogva. A világháborút is azért vesztettük el, mert a világnak és különösen Amerikának közvéleménye — ne kutassuk joggal vagy jogtalanul — ellenünk fordult. Hiába mondják, hogy a nagy összeütközéseket végeredményben ágyúk és tankok döntik el; lehet, de a közvélemény határozza meg, hogy mely ágyúk és ki ellen dördüljenek el. Ennek az erkölcsi hatalmi tényezőnek támogatását egyetlen nemzet sem nélkülözheti, legkevésbé az olyan nemzet, amelynek világ jelentősége nem számokon, nem anyagi hatalmon, hanem csupán erkölcsi tényezőkön nyugszik. Minden ténye, közállapotaink minden olyan elfajulása, mely alkalmas arra, hogy a nagy kulturnemzetekkel való lelki rokonságukat kétségbe tegye, vagy kulturhivatásunk iránt kételyt támasszon, hatalmi állásunkat ássa alá, reményeinket sorvasztja el. Akiben csak maroknyi felelősségérzet van a haza jövője iránt, elnézés nélkül fog leküzdeni minden kinövést és minden próbálkozást, amely ezzel az elemi igazsággal nem számol.

De még más irányban is nagy és tanulságos benyomásokat hoztam magammal Amerikából, azzal a

nemzettel való érintkezésből, ahol minden, ami emberi, a legnagyobb energiával, ha akarják kíméletlenséggel érvényesül, ahol a nagy méretek szédítő hatását leginkább érezzük. Megéreztem én is és szinte kézzelfoghatólag tapasztaltam, hogy csak minden erőnk összefogásával lehetünk valamik és valakik a nemzetkolosszusok szemében is. Nem képviseltem tehát mást, mmt az egyetemes nemzeti érdeket. Minden vitatkozást hazánk bármely belügyi kérdésére elvágtam annak kijelentésével, hogy úgy Amerikában, mint bármely idegen országban sohasem fogom elismerni idegen tényezők jogát, hogy azokba beleszóljanak: egy álláspont, amely egyébiránt az Egyesült-Államok kormányáé is és amelyhez egy emlékezetes időben egyedül ő ragaszkodott következetesen; legyen nekik elég, hogy magyar ember vagyok. És elég is volt; én pedig fürödtem abban a légkörben, amelyben házi perpatvarainktól mentesen, csupán a nagy nemzeti érdeket kellett megszólaltatnom.

Itthon ez természetesen más alakot ölt. Itthon kötelességünk, azokat az irányzatokat szolgálni szükség szerint azokért küzdeni, amelyek meggyőződésünk szerint a haza boldogulásához vezetnek, de sohase feledjük el ennek az országnak súlyos, szorongatott helyzetét, sohse feledkezzünk meg azokról a kivételes kötelességekről, amelyeket e szorongatott helyzet reánk ró és amelyek mindenkitől önmegtagadást kívánnak, bizonyos határokat szabnak a belső küzdelmek jogosultságának. *Idegen földön, az egyedüli, de itthon is a legfőbb politikai hitvallás az, hogy magyarok vagyunk.*

Ugyancsak a szükséges haladás eszméjét szolgálja következő kijelentése:

„A hagyomány nem jelent megkövesült maradiságot, hanem jelenti ellenkezőleg *a fejlődés folytonos-*

ságát. A törzs és gyökér mindig ugyanaz marad, de az ágak némelyike kiszárad és helyükbe mások nőnek. A fenntartás érdeke nem azt kívánja, hogy a száraz ágakat is megtartsuk, hanem ellenkezőleg, hogy azokat magunk távolítsuk el és ne hagyjuk a szélvészre letörésüket, amikor lehullásukban az egészséges ágak közt is pusztítást vihetnek végbe. A szervileg fejlődő új hajtásoknak kell biztosítani a régi gyökérből fakadó nedvek egész éltető erejét, a régi törzs szilárd szívósságát. Nemzetünk jövője függ attól, hogy a hagyomány szelleme ekkép érjen bennünk, hogy a múltból gondosan vigyük át a jövőbe azt, ami él és amivel a folytonosságot biztosíthatjuk, de ne kapaszkodjunk abba, ami elvesztette életképességét.

A *revízió kérdéséről* 1927-ben következőket írja „*A revíziós gondolat a világpolitikában*” című könyvem I. kiadásának előszavában:

„Akár eljött már, akár csak később jön meg az akció ideje, a nemzet lelkületében állandóan ébren kell tartani magát az eszmét; mert annak elhalványulása halálosabb csapást mérne a nemzetre, mint Trianon maga. De hiszen ez a veszély tulaj donkép nem is forog fenn; nincs magyar szív, amelyben tovább ne égne a haza megcsonkításának sajtó fájdalma. Ami elhalványulhat, az csak azoknak a tényeknek emléke, helyesebben: jellemző részleteiben való ismerése, amelyek fájdalmukat a merő önkínzás országából föl-emeli a jogilag, történelmileg és politikailag megalapozott követelés régióiba és azáltal a kellő időben és kellő módon megindítható akció számára az állandó készenlétet biztosítja.

A revízió szükségének átérzése különben terjed az egész műveit világon; magát a szót ma már lehet olyan nemzetközi összejöveteleknél kiejteni, ahol az, kevéssel ezelőtt, még vihart váltott volna ki. És nem is csoda, hogy így van. Hiszen a békeszerződések egy abnormis lelki állapotból nőttek ki: a háború gyözte-

sének olyan hatalmi tudatából, mely már nem volt kénytelen számolni az ellentállásnak legkisebb lehetőségével sem, a legyőzött ellenfél részéről. Egy ilyen túltengő hatalmi érzés, ameddig emberek vagyunk, mindig mámorba, caesari örületbe csap át, amely lelkiállapotban pedig lehetetlen valami észszerűt létrehozni. Az évek multával azonban elpárolog a mámor és helyreáll a józan mérlegelési képesség; akkor pedig a legtermészetesebb dolog, hogy „revideáljuk” azt, amit mámorban cselekedtünk. Amikor üt az észszerűség és igazságosság órája, akkor üt a miénk is. Ezt az órát nemcsak be kell várnunk, de minden erőnkől siettetnünk is kell.”

Ugyancsak a revízió kérdésében, 1928 május havában következőket írja:

„A régi Magyarország területe nem az egyetlen, ahol az új, úgynevezett rend krónikus földcsuszamlások lökéseit érzi és akkor meg fogjuk érteni, hogy a világ sorsát ma tényleg intéző hatalmak vezetői bizonyos ijedtséggel gondolnak minden változásra, mint amely szerintük egy kiszámíthatatlan következményű folyamatot indítana meg. Az anti-reviziós hangulat tehát, amely a hatalmak hivatalos politikájában ma még uralkodik, nem jelenti azt a meggyőződést, hogy Trianon helyes és jó, hanem csak aggodalmakat rejt a bizonytalansággal szemben, melyet látni vélnek, ha abból a kártyavárból, amely az új Európa, valahol egy kártyát kihúznak. Ez a hangulat revíziós törekvéseinknek legnagyobb akadály, de ennek is múltnia kell, mert azt az elvet, hogy „quieta non movere” nem lehet ott alkalmazni, ahol nincs „quietum”, legkevésbé pedig úgy, hogy az „inquietum”-nak tűzfészkrét fenn-tartsák. Ez a tűzfészek pedig a trianoni elrendezés.

1929 május havában a *revíziós propaganda irányát* következőkben jelöli meg a fentebb hivatkozott könyvem III. kiadásához írt előszavában:

„*Definíciókba, részletes megállapításokba, a revízió céljaira vonatkozó találgatásokba nem bocsátkozom; elegendőnek tartom azt az általános meghatározást, hogy revízió alatt a mai állapotoknak olyan módosítását értjük, mely a magyar nemzetet az önálló, fejlődésképes, egészséges nemzeti lét összes feltételeinek birtokába helyezi. Ez a gondolat helytálló nemcsak befelé, hanem kifelé is; mert csak így szűnik meg a magyar nemzetnek az a helyzete, amely elemi erővel tör változásra, amely tehát — ha akarjuk, ha nem — a világ békéjét bizonytalanná teszi. A külföld előtt csak ennek a bizonytalanságnak megszüntetése a döntő motívum; a békés revízió realpolitikai kilátásainak ez a leghatékonyabb rugója, melyet erősen alátámasztanak az igazságosság elveiből levezetett következmények is. Mindkét fajta meggondolás együttműködése szüli a művelt világ közvéleményének azt a fejlődését, mely idővel a hatalmak vezetőire is kényszerítő nyomást gyakorolhat. De legyünk mindig figyelemmel arra, hogy békés eszközökkel több revíziót nem lehet megcsinálni, csak egyet. Akik minket ebben az egyben segítenek, azért teszik, hogy biztosítva legyen a béke, tehát azzal a feltevéssel, hogy a revideált állapotot mi is véglegesnek elfogadjuk. Ha ebben csalódnának, további esetleges mozgolódásainkban senki sem támogatna többé, hanem egységes világhatalommal állnánk szemben, kiszámíthatatlan időre.*

A magyar közvélemény mozgalmá tehát erőteljes és egységes, de egyúttal olyan fegyelmezett is, hogy az akció mikéntjének megállapítását és keresztülvitelét a nemzet azon tényezőire bizza, akiket a nemzet alkalmasnak tart úgy nemzeti életünk belső, mint nemzetközi helyzetünk külső követelményeinek megítélésére.

Formulákhoz ne kössük magunkat — de az, hogy élni akarunk, nem vegetálni, friss, szabad levegőt szívni és nem börtön miazmákat, magyarságunk teljes erejével bírni, nem annak töredékével és hogy a velünk együtt haladni akaróknak jogaiért is helytállunk, — azt tegyük önmagunkban mind öntudatosabbá, kifelé mind világosabbá.”

*

A revíziót érinti *Genfben* a *Nemzetek Szövetsége* előtt 1927-ben tett következő nyilatkozata:

„*Várjunk!* Ez a szó benyomást tesz az emberre, de nem mond meg mindent. Várni annyit tesz, mint előkészülni egy evolúcióra, amelynek be kell következnie. Ha a várákozásnak nincs határideje, akkor ez többé nem várákozás; ez vagy a kábulatnak, vagy a kétségbeesésnek az állapota. Várni és remélni: két egymással összefüggő, egymástól elválaszthatatlan kifejezés.

Mi tudunk várni, mert van bátorságunk, hogy reméljünk!”

*

Még nyomatékosabb és még erősebb az 1929-iki felszólalása ugyancsak *Genfben*, a *Nemzetek Szövetsége* előtt:

„Amikor megmutatom egy magyar gyermeknek Magyarországot térképén, ahol régi hazájának csak a foszlányait láthatja, nem kérhetem arra, hogy azt mondja, ez jól van így. Ha talán sikerül megértetnem vele, hogy a régi terület egyes részeinek elvesztését bizonyos elvekkel, például a nemzetiségi elvvel magyarázzák, sohasem tudom vele megértetni, miért szakítottak el a megmaradt területtől olyan területeket, ahol egységes tömbben élnek magyarok, holott ezeket a területeket a nemzetiségi elv nevében még akkor is nekünk kellett volna juttatni, ha korábban nem tartoztak volna Magyarországhoz. Ezt a magyar gyer-

mek sohasem fogja megérteni és sohasem fogja azt mondani, hogy jól van az, hogy mi olyan helyzetben vagyunk, amelyben anyagi és erkölcsi erőforrásaink kifejllesztése csaknem lehetetlenség. Ha azt mondanánk neki, hogy ezt helyeselni kell, hogy ezt véglegesnek kell elfogadnia, akkor a gyermek tiszta és nemes lelke fellázadna az ilyen oktató ellen. Nem gyűlölt-ségre neveljük gyermekeinket, ám fájdalomunkból sem csinálunk titkot, — ismertetjük velük hazánk egykori nagyságát s nem titkoljuk előttük azt a vágyakozást, mely minden magyar szívében él!”

Genfben olyan nyíltan akarok beszélni mint Budapesten. *De nem kell félni a békét azoktól, akik nyíltan megmondják, hogy elégedetlenek és hogy a mostani állapotok megváltoztatására törekszenek.*”

Mi azon dolgozunk, hogy a fegyveres összeütközés, a katonai beavatkozás minden gondolatát kizárjuk, mert jól tudjuk, hogy azt a nemzetet, amely ma a világ békéjét fenyegetné, az emberiség ellenségének tekintenék. Nincs egyetlen hazafi sem, aki ilyen helyzetbe akarná sodorni nemzetét.

A népek életében nem szerepel a *mindig* és nem a *soha*. Láttam Franciaországban a második császárság megszületését, virulását és összeomlását, láttam Németországban a Hohenzollern birodalom megszületését, virulását és összeomlását, láttam hazámban az osztrák-magyar monarchiának a dualizmus alapján való újjászervezését és összeomlását. Ne felejtsük el, hogy mindezek az alakulatok azzal születtek meg, hogy véglegesek és megváltozhatatlanok.”

*

1930-ban *Apponyi Albertnek* már megadatott a *genfi közgyűlésen* hirdethetni: Nem a békeszerződések,

hanem a békének fenntartása a „Nemzetek Szövetségének feladata s *Apponyi Albert* „*tilalomfákat*” nem respektálva, ismert nemzetközi súlyának egész latbavetésével hirdethette immár a Közgyűlésen a revíziónak nemzetközi érdekből való szükségességét.

*

Ez a *mindig a magasak felé haladó* csudás egyéniség a maga *lelki világába* enged betekintenünk, midőn következőket írja emlékirataiban:

„Semmi sem igazolja inkább politikai életem alap-gondolatainak helyességét, mint az a hódító erő, amelyet igen kiváló egyéniségekre az idők folyamán gyakoroltak; de viszont annál súlyosabban esnek latba azok a hibák, amelyeket nem annyira a belátásnak, mint inkább az önbizalomnak hiányából, azok képviselőjében elkövettem, nem bírván soha magamat tradíciók és baráti befolyások hatása alól emancipálni, nem tudván egészen *én* lenni.”

*

Vallomásai, megnyilatkozásai és írásai, a nagy ember páratlan szerénysége mellett bizonyítanak, kristálytisza lelkének reflexei, — *Apponyi Albert* tü-neményes pályájának minden szakában, igaz, néha meg nem értve, látszólag néha önmagával ellentétben, mindig „*én*” volt és maradt, mindig *Apponyi*, — akarva sem tudott volna *más lenni*, — folytonos fejlődésben *növekvő*, holtig *haladó*, nemzeti nagyjaink nemes veretű demokráciájának hűséges letéteményese és őrzője, *ki napjainkban különösképen a demokráciában látta az igazi konzervatív politikának foglalatát, szemben bekövetkező veszedelmekkel — szinte prófétai ihlettel, tisztánlátással.*

VÉGSZÓ.

Ami múltó *megdicsőült nagy Apponyinkban*, azt immár eltemettük — eltemettük azt, ki a *nemzet* búcsúztatója szerint: „*köztünk a legerősebb és legjobb magyar volt*”, — eltemettük azt, kinek szelleme *egyházának* búcsúztatója szerint: „*tüzes oszlopként halad előttünk a sötét sivatagban*” . . .

Én, egy másik nagy kriptalakó, boldogemlékű *Csernoch János* hercegprimásunk egy hét éve keli írásából merítve búcsúztatom:

„*Apponyi Albert nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is korának egyik legnagyobb embere. Mély érzésű művészetek, minden idők egyik legnagyobb szónoka, mélyen szántó bölcselő, higgadt és mindig becsületes államférfiú, Istent és felebarátját szerető, áldozatos ember. Apponyi Albert a magyar haza és a katolikus egyház örök büszkesége. Mintaképe annak a kiegyensúlyozott, igaz férfinak, aki az ifjúság elé ideálként állítható*” . . .

Vigaszunk”?

„*Vigasztaló szót mást nem mondhatok mint azt, amit vallásos hitedből amúgy is merítesz; határtalan*

bizalom az Isteni jóságban és megnyugvás az ő Szent akaratában; más nincs, de ez mindent megold.”

Ezt hét éve írta nékem *Apponyi Albert* boldogalt édesanyám elhalálózásakor.

*

Mi küzdő és marakodó kortársai az ő meleg emberi nagyságának emlékezetében elmélyedve: *„Újuljunk meg lelkünkben — az írás szavával élve — és öltük magunkra az új embert”*.